

शब्द रुची

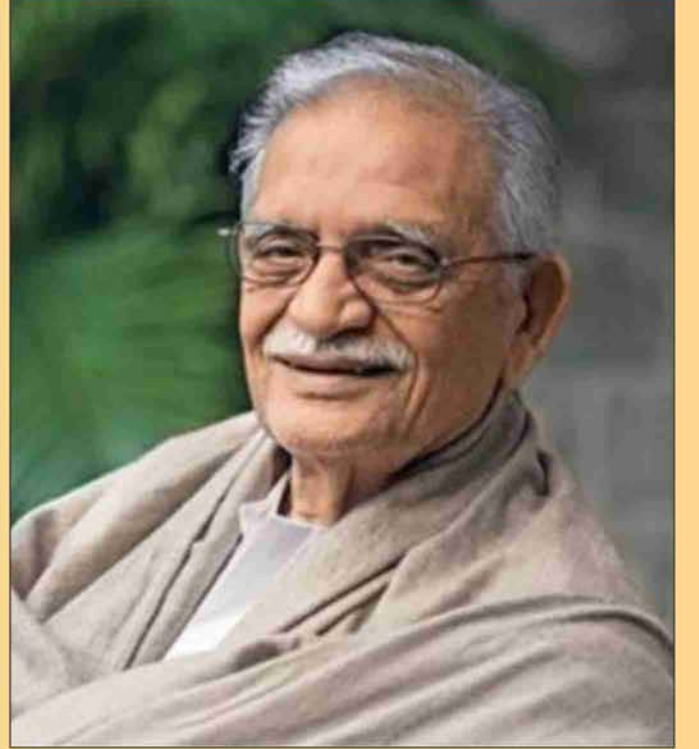
मार्च २०२४ | मूल्य १० रु. | पृष्ठे ५२

स

आशयघन निर्मितीचा सन्मान!

‘ज्ञानपीठ’प्राप्त गुलजार

‘पद्मभूषण’ राजदत्त

नरेंद्र मोदी
प्रधानमंत्री

एकनाथ शिंदे
मुख्यमंत्री

जागतिक आर्थिक परिषद २०२४, दावोस येथे मॅग्नेटिक महाराष्ट्राची जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण

जागतिक आर्थिक परिषद २०२४ मध्ये गुंतवणूक करारांवर स्वाक्षरी

₹ ३ लाख कोटी (उद्योग विभाग)

₹ ७२ हजार कोटी (इतर)

₹ ३.७२ लाख कोटी (एकूण)

सुमारे २ लाख रोजगार निर्मिती

हायटेक (ESDM आणि IT)
₹ १,१४,६०० कोटी

मॅन्युफॅक्चरिंग
₹ १,०४,५८३ कोटी

जेम्स अॅण्ड ज्वेलरी
₹ ५०,००० कोटी

ग्रीन हायड्रोजन अॅण्ड रिन्युएबल
₹ २५,००० कोटी

लॉजिस्टिक्स अॅण्ड अॅग्री
₹ ६,०५० कोटी

उदय सामंत
उद्योगमंत्री

देवेंद्र फडणवीस
उपमुख्यमंत्री

अजित पवार
उपमुख्यमंत्री

Connect with us : www.midcindia.org gmmarketing@midcindia.org MIDC, Udyog Sarathi, Andheri (E), Mumbai-93

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

मार्च २०२४, वर्ष दहावे
अंक अकरावा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : अरुण जोशी
मुखपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग

कार्यालयीन संपर्क
कॉम्प्युटर युनिट - योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे
shabdruchee@gmail.com
जाहिरात प्रसिद्धी - धनश्री धारप
वितरण - हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे
वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग
समीर कदम

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.
वार्षिक वर्गणी ४०० रुपये
डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता
ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.
हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,
मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६
फोन : २४२१६०५० (वेळ : दुपारी १ ते ६.३०)

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.
shabdruchee24@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

अरुण पुराणिक / ५
मायाळू काका राजदत्त

विजयालक्ष्मी मणेरीकर / ८
नज़्म, मुन्द्रे... आणि गुलज़ार

रेणुका (अदिती) श्रीखंडे / ११
डॉ. अंजली कीर्तने : संशोधनवृत्ती जोपासलेली एक मनस्वी लेखिका!

सुधा हजूरबाजार-तुंबे / १४
तथास्तु!

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी / १९
शिक्षणाचे मूल्य आणि मूल्यांचे शिक्षण

संजीवनी खेर / २२
कार्यकर्ती लेखिका

शरद काळे / २६
कृषिक्षेत्रातील आव्हाने

राजीव श्रीखंडे / ३१
दि अँडव्हेचर्स ऑफ हकलबेरी फिन - मार्क ट्रेन

किरण येले / ३५
इंग्रजी स्तंभलेखन ते मराठी कथा कथाकार महेश सोवनी

वृत्तांत / पुस्तक परिचय व ग्रंथपाने / ४०
डॉ. भाग्यश्री बारलिंगे, डॉ. निर्मोही फडके, चांगदेव काळे

'शब्द रुची'साठी shabdruchee24@gmail.com
याच नवीन ईमेलवर संपर्क साधावा.

'शब्द रुची' अंकाबाबत डिसेंबरमध्ये नव्याने विचार
होणार आहे. अंकासाठी वर्गणी भरल्यास डिसेंबर
२०२४पर्यंतचे अंक पोस्ट केले जातील. ज्यांची वर्गणी
डिसेंबर २०२४च्या पुढची भरली असेल, त्यांना
ती संपण्याच्या महिन्यांइतके वर्गणी जमा होण्याच्या
तारखेपूर्वीचे अंक मिळतील. आता वर्गणी फक्त डिसेंबर
२०२४ पर्यंतचीच स्वीकारली जाईल.

- सुदेश हिंगलासपूरकर
विश्वस्त, संपादक

संपादकीय...

गेल्या काही दिवसांत दोन दिग्गज व्यक्तिमत्त्वांना मानाचे किताब मिळाले. दोघेही अजून यौवनात असल्यासारखे उत्साही. दिग्दर्शक राजदत्त यांना पद्मभूषण देऊन सन्मानित केले गेले आणि कवी-लेखक-दिग्दर्शक गुलजार यांना 'ज्ञानपीठा'ने गौरवले. गेल्या वर्षी अरुण पुराणिक यांच्या घरी जमलेल्या मैफिलीत ९१ वर्षांचे राजदत्तही सामील झाले होते. 'ग्रंथाली'शी त्यांचा ऋणानुबंध जुना आहे. पुराणिकांच्या घरी भेट झाली तेव्हा ते म्हणाले, कुठे ग्रंथयात्रा काढणार असाल तर सांगा, मला यायला आवडेल! पुस्तकांचे गट्टेही उचलण्यात कमीपणा न वाटणारे राजदत्त मुळात हाडाचे कार्यकर्ते. संघासाठी त्यांनी काम केलं आहे. दिग्दर्शक म्हणून त्यांनी आपल्या कामाची कायमची छाप या क्षेत्रावर सोडली, त्यांच्या दिग्दर्शकीय कामगिरीचा उल्लेख मराठी चित्रपटांच्या इतिहासात केला जाईलच; त्यांच्यातील साधेपणा, बोलण्यातली ऋजुता आणि त्यांची राहणी पाहून आपण आदरांत झुकावं. त्यांच्या शेजारपणाचा अनुभव अरुण पुराणिक यांनी अंकात लिहिला आहे.

गुलजार यांच्या रचनांनी अनेकदा संगीतकारांना आव्हान दिलं. एस.डी. बर्मन, हेमंतकुमार, मदनमोहन अशा संगीतकारांनी त्यांच्या रचनांना स्वरसाज चढवला. यात आर.डी. बर्मन आणि गुलजार हे अद्वैत अद्भुत आहे. त्यांचं हिंदी-उर्दूमिश्रित काव्य समजायला तसं अवघडच. मात्र त्यांचं लेखन, दिग्दर्शन रसिकांच्या मनावर ठसलं. त्यांच्या या अनवट वाटेचा प्रांजळ मागोवा विजयालक्ष्मी मणेरिकर यांनी अंकात घेतला आहे.

आपलं जगणं समृद्ध करणाऱ्या राजदत्त आणि त्यांच्यासारखाच साधेपणा, ऋजुता असणारे गुलजार, या दोघांचं मनःपूर्वक अभिनंदन.

हा महिलादिनाचा महिना. कर्तृत्वाचे पंख पसरलेल्या स्त्रीनं आता वैश्विक भरारी घेतली आहे. तिच्याबद्दल आजही समाजात हवा तितका आदर दिसत नाही, कमी लेखलं जाणं संपलेलं नाही, तरी स्त्री आता स्वतःच सक्षम होते आहे. आपल्या अंधत्वावर मात करत आदर्श ठरावं असं कर्तृत्व सिद्ध केलेल्या कविता यांच्या जीवनाचा पट सुधा हुजूरबाजार-तुंबे यांनी मांडला आहे.

अंजली कीर्तने यांचं नुकतंच निधन झालं. त्यांच्या आठवणी जागवल्या आहेत रेणुका श्रीखंडे यांनी. या बहुश्रुत व्यक्तित्वांनं स्वयंभूपणे काही लेखन व लघुपट निर्माण केले. पं. विष्णू

दिगंबर पलुसकर, दुर्गा भागवत यांच्यावर निर्मिलेल्या लघुपटांचं कौतुक झालं. लेखनापलीकडे, त्याला पूरक म्हणून हा ध्यास त्यांनी घेतला.

'शिक्षणविचार' हे डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी यांचं सदर, शरद काळे यांचं 'समाजऋण' सांगत पर्यावरणावर प्रबोधन करणारं सदर, राजीव श्रीखंडे, संजीवनी खेर यांची साहित्यविषयक सदरं, किरण येलेंचं 'उमलती अक्षरे', अंकात आहेतच.

विश्व मराठी संमेलनापाठोपाठ अ.भा. मराठी साहित्य संमेलन पार पडलं. त्यावर बरीच चर्चा होत आहे. मराठी साहित्य संमेलनाचं भवितव्य पणाला लागण्याची स्थिती असल्याचे पडसाद उमटत आहेत. त्याच्या आखणीचा विचार होऊन पुन्हा ते योग्य मार्गावर येईल अशी आशा करू या.

भारतीय रागदारी संगीताचं सखोल चिंतन करून त्याला नवनिर्मितीची जोड देणारे प्रतिभावान गायक-रागरचनाकार पं. कुमारगंधर्व यांचं हे जन्मशताब्दीवर्ष. त्यानिमित्त आलेला एक दुर्मिळ योग असा, की ग्रंथालीनं १९८५ साली त्यांची गायनासह रागदारी उलगडून दाखवणारी सलग सहा दिवस मुलाखतमैफल आयोजित केली होती, त्यातील त्यांच्या संगीतविचारांचं पुस्तक सिद्ध होत आहे. यात आहे संगीताचं मर्म, रागांचा विचार, लोकसंगीताचा पैस, परंपरेची चिकित्सा आणि त्यावर त्यांचं दैवी गायन. बंदिशी, विविध ताल-रागांचं-शैलीचं जवळपास पन्नास-पंचावन तुकड्यांमधून सादर केलेलं गाणं. या पुस्तकाचं प्रकाशन मुंबईत ४ एप्रिल २०२४ रोजी होणार आहे. या सहा दिवसांच्या महामैफिलीत त्यांनी गायलेल्या चिजांचा आस्वाद घेता यावा यासाठी पुस्तकात क्यूआर कोड छापले जाणार आहेत. अतुल देऊळगावकर यांनी ते ध्वनिमुद्रण ऐकून हे पुस्तक साकार केलं आहे. त्याला पं. सुरेश तळवलकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे. न चुकता वाचावं, संग्रही ठेवावं, भेट द्यावं असं हे पुस्तक - 'गंधर्वांचे देणे!'

अंक पूर्ण होत असताना 'ग्रंथाली-प्रतिभागण' आयोजित विज्ञान एकांकिका स्पर्धेची अंतिम फेरी झाली. त्याचा वृत्तांत सकारात्मक विचार देणारा ठरेल आणि विज्ञानदृष्टीच्या वाढीला पोषक होईल, असा विश्वास आहे.

- अरुण जोशी

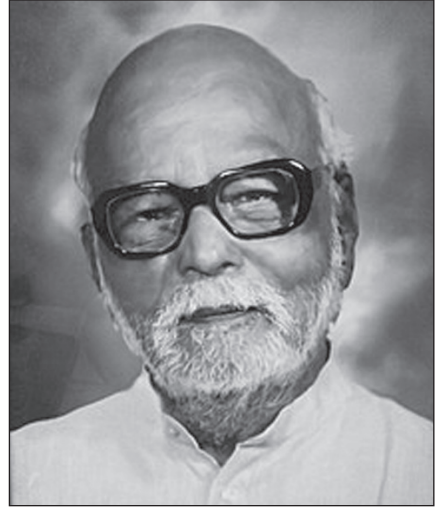
अरुण पुराणिक

मायाळू काका राजदत्त

बत्तीस वर्षांपूर्वीचा तो दिवस मला आजही आठवतो! गिरगावसारख्या भरवस्तीतून दूर अंधेरीला कायमचे स्थाईक व्हायचे, या कल्पनेने घरातील सारेच थोडे अस्वस्थ होते, कारण आता परत नव्याने सुरुवात करायची होती, नवीन जागा, नवीन शेजारी! मुंबईमध्ये नातेवाईकांपेक्षा महत्त्वाचे असतात ते शेजारी! कारण अडीअडचणीला तेच सर्वप्रथम धावून येतात हा हा शेजारधर्म मी अनुभवला होता. शेवटी आमच्या सामानाचा ट्रक बिल्डिंगच्या गेटवर पोचला, सामान वर आणण्यास सुरुवात झाली होती. सोसायटीत नवीन कोण राहायला आले आहेत या उत्सुकतेने तळमजल्यावरच्या, मध्यमवयीन काकू दारात उभ्या राहून आम्हाला पाहात होत्या. माथाडी कामगार सतार, पेटी, तबला घेऊन वर चालले होते, ते पाहून काकूंनी इतरांना खुशखबर दिली, मराठी, संगीतप्रेमी कुटुंब सोसायटीमध्ये राहायला आले आहे, इतकेच नाही तर घरी येऊन त्यांनी स्वतःची ओळखही करून दिली, मी दया मायाळू! दत्ता मायाळू यांची पत्नी! काकूही मूळच्या गिरगावातल्या, त्यामुळे पहिल्या भेटीतच आमच्या तारा जुळल्या.

काका, खुप बिझी कलाकार! एक तर सतत फिरतीवर नाही तर शूटिंगमध्ये! तसे गिरगावमधील अनेक शेजारीपाजारी सिनेक्षेत्रात कार्यरत होते, पण काकांची गोष्टच निराळी! अत्यंत साधी रहाणी आणि उच्च विचारसरणी! विनम्र, मृदू बोलणे! (ऐकताना सानेगुरुजी आठवतात) फिल्मी बडेजाव तर सोडा साधा मीपणा नाही. कष्टाळू, स्वावलंबी आणि १०० टक्के गृहस्थाश्रमी! मी त्यांना सेटवर दिग्दर्शन करताना कधी पाहिले नाही, हो, पण घरी झाडून काढताना, लादी पुसताना, इतकेच काय पोळ्या करताना पाहिले आहे, सतत कार्यरत! ते कधीच कुणावर अवलंबून राहिले नाहीत वयाच्या ९१ व्या वर्षी हा तरुण रेल्वेने वर्धा येथे गेला होता, आता बोला!

सोसायटीत स्विमिंग पूल आहे, भव्य गार्डन आहे, यापेक्षा शेजारी राजदत्तकाका राहतात ही आमच्यासाठी अधिक गौरवाची

राजदत्त

बाब होती. सीमा आणि रमेश देव, सुलोचनादीदी, सरला येवलेकर, नाना पाटेकर यांसारखे मोठे कलाकार त्यांच्याकडे येत. त्या काळी राजदत्त यांच्यासारखे आणखी दोन कलाकार आमच्या माहेश्वरी नगरमध्ये राहत होते, सिनेफोटोग्राफर राम औरंगाबादकर आणि संगीत-नाट्य क्षेत्रातले जयकुमार पार्ले! पण काही वर्षांनी ते सोडून गेले.

चापूनचोपून नऊवारी लुगडे नेसणे, विशेषता नीरी बनवणे, काष्टा घालणे, पदर घेणे, ही एक जातिवंत कला आहे, ज्यांनी बालगंधर्व यांच्या स्त्री भूमिका पहिल्या आहेत त्यांना याची कल्पना येईल! (बालगंधर्वांना लुगडे नेसवायला कंपनीने खास कलाकार ठेवला होता.) तसेच डबल काचा मारून धोतर नेसणे हीसुद्धा एक कला आहे, काका या कलेत माहिर आहेत. स्वच्छ सफेद धोतर, खादीचा कुडता, खांद्यावर शबनम झोळी घेऊन काका मोपेडवर घराबाहेर पडत, तेव्हा पाहत राहावे वाटायचे. सुट्टीच्या दिवशी खाकी हाफ पॅट घालून फक्त साफसफाई व

बागकाम करत. काकांचे छोटे कुटुंब, सुखी कुटुंब! आमची ओळख झाली तेव्हा काका सिनेकारकिर्दीच्या शिखरावर होते, नाना पाटेकर यांना प्रहार चित्रपटासाठी मदत करत होते. काकू गृहिणी, भक्ती कॉलेजमध्ये शिकत होती तर श्रद्धा मला वाटते बँकेत नौकरी करत होती आणि यांच्या बरोबर लाडका श्वानही होता, चिकू! हो, तो घरचा मूक सदस्य होता, शांत, संयमी आणि प्रेमळ! सर्वांना त्याचा लळा लागला होता. १३ वर्षांचा चिकू जेव्हा निधन पावला तेव्हा काकांकडे दोन दिवस चूल पेटली नव्हती, सोसायटीत दुखवटा पाळला गेला होता. माझी छोटी मुलेही जेवली नव्हती. दत्ता मायाळू! नावातच माया.पत्नी दया, लेकी श्रद्धा आणि भक्ती! भक्तीला मी काकांचा मुलगाच म्हणतो! त्यांच्या साध्या, स्वच्छ आणि प्रेमळ घरात एखाद्या मंदिरात लाभावी तशी मनशांती लाभते. गेल्याच वर्षी भक्तीने नूतनीकरण करवून घर अधिक सुशोभित केले आहे.

‘राघु मैना’ चित्रपटात प्रथम संधी दिली तर नाना पाटेकर यांनी काकांना ‘क्रांतिवीर’मध्ये! यातील त्यांची हातगाडी ओढणाऱ्या हमालाची काही सेकंदाची छोटीशी भूमिका मनाला चटका लावून जाते. अलीकडच्या ‘सुभेदार’ चित्रपटातही त्यांची भूमिका होती. अत्यंत मृदू स्वभाव असला तरी काका आपल्या तत्त्वांशी, जीवनमूल्यांशी कायम ठाम राहिले आहेत. ‘माफीचा साक्षीदार’ चित्रपट त्यांनी दिग्दर्शित केला, परंतु निर्मात्याच्या अवाजवी मागणीला ठामपणे विरोध केला. इतकेच नाही तर चित्रपटाच्या श्रेयनामावलीतील आपले नावही काढून घेतले.

काका बाहेरून दिसायला तसे गंभीर! सुरुवातीला मला त्यांची आदरयुक्त भीती वाटत असे. मी त्यांना घाबरतच निरागस प्रश्न विचारला होता, ‘मधुचंद्र चित्रपट तुम्हीच दिग्दर्शित केला होतात ना? कारण तुमच्याकडे पाहून तसे वाटत नाही.’ यावर फक्त मंद स्मित करत म्हणाले, ‘अरे, तुलाच काय!

भक्ती
लेखक अरुण पुराणिक
काका राजदत्त
श्रद्धा आणि
लीना पुराणिक

काका राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते आहेत. वयाच्या ८५ व्या वर्षी अंधेरी पूर्वेला संघाच्या संचलनात त्यांनी तरुणांच्या उत्साहाने भाग घेतला होता. काकूचे निधन झाल्यावर आरएसएसचे प्रमुख मोहनराव भागवत काकांना भेटायला घरी आले होते, त्यावेळी काकांनी मलाही घरी बोलावून घेतले होते. पूर्वी ‘चांदोबा’ मासिक आणि लहान मुले यांचे भावनिक नाते होते आणि काका चांदोबा मासिकात काम करत होते म्हणून त्यांनी आजही लहानपण जोपासले आहे. नातवंडांचे ते आजोबा नाहीत तर जवळचे मित्र आहेत, माझी नात त्यांची जवळची मैत्रीण आहे.

नाना पाटेकर आधी नाट्यकलावंत होते, काकांनी त्यांना

माझ्या गुरूंना, राजाभाऊंनासुद्धा वाटले नव्हते, मी हा विनोदी चित्रपट करू शकेन!’ पुण्याला मधू पोतदार यांच्या पुस्तकाचे प्रकाशन होते योगायोगाने मीसुद्धा काकांबरोबर स्टेजवर होतो. माझ्याविषयी बोलताना ते गमतीने म्हणाले, हे माझ्या डोक्यावर बसले आहेत आणि मी यांच्या छत्रछायेत राहतो. (ते तळमजल्यावर नंबर ४ फ्लॅटमध्ये तर मी वर १०४ मध्ये) त्यांच्या विवाहाविषयी मी छेडले असता ते म्हणाले, माझा विवाह माझ्या मेहुणीने म्हणजे सीमाने ठरवला. ‘जगाच्या पाठीवर’मध्ये काका राजा परांजपे यांचे साहाय्यक होते. लोणावळा येथे भरदुपारी ‘बाई मी विकत घेतला श्याम’ गीताचे छायाचित्रण चालू होते. सीमा अनवाणी पायांनी रस्त्यावर नाचत

होती म्हणून काकासुद्धा अनवाणीच होते. त्यांची सीमाबरोबर मैत्री झाली होती. याच चित्रपटापासून सीमा व रमेश देव यांचे प्रेमप्रकरण चालू झाले होते, आता सीमाच्या मोठ्या बहिणीचा विवाह झाल्याशिवाय तिचा विवाह कसा होणार? मग सीमानेच पुढाकार घेऊन आपल्या मोठ्या बहिणीचे लग्न आधी जमवले, नंतर स्वतः केले.

म्हणता म्हणता २०२१ साल उजाडले, कोरोनाने सर्वत्र थैमान घातले. मी सोसायटीचा चेयरमन म्हणून जबाबदारी जास्त! काकांच्या घरी सर्वच कोरोनाग्रस्त झाले. भक्ती आणि श्रद्धा खूप धीराच्या! ताप वाढला म्हणून त्यांनी काकांना माहीमच्या हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट केले. काका लगेच बरे झाले. माझ्या घरातही आम्ही सात पेशंट होतो. वर्ष-दोन वर्षे बाहेर कुठेही जाणेयेणे नव्हते, घरातच कैद! इतक्या वर्षांत फक्त कोरोनाकाळात काकांना मनाविरुद्ध निवांत, अस्वस्थपणे घरी बसलेले पाहिले, तेसुद्धा भक्तीने जबरदस्तीने डांबून ठेवले होते म्हणून! त्या काळातही वाचन चालूच होते. घरबसेपणा त्यांच्या रक्तातच नाही. तरुणमंडळी सोसायटीमध्ये मॉर्निंग वॉक करत, काका सहज फेरफटका म्हणून आरे कॉलनीमध्ये जाऊन येत. कंटाळा आला की काका गप्पा मारायला माझ्याकडे येत. कधी चर्चा तर कधी जुने संगीत श्रवण! या दोन वर्षांत आम्ही खुप

जवळ आलो. काकांचे रुटीनही बदलले. भक्तीने आधी त्यांची मोपेड बंद केली, एकटे बाहेर जाणे बंद केले. काकांसाठी खास गाडी घेऊन ड्रायवर ठेवला. त्यांच्या सेवासुश्रूषेसाठी नवीन जोशी या उत्तरखंडातील चुणचुणीत तरुणाची नेमणूक केली. काकांचे जेवणखाण, औषधपाणी, पथ्य, त्यांची सेवा, नेआण सर्व हाच करतो. पट्टा मराठीसुद्धा छान बोलतो. वेळप्रसंगी टीव्ही, मोबाइलवर गाणी, बातम्या, चित्रपट लावतो. त्यांच्या खाजगी सचिवाचे काम करतो जणू काकांचा मानसपुत्रच!

माझा कोजागिरी पौर्णिमेला वाढदिवस असतो, हे लक्षात ठेवून सत्तराव्या वाढदिवसा दिवशी स्वतः घरात मसाला दूध बनवून, मला द्यायला ते घरी आले होते. त्यांच्या रूपात मला आईवडिलांचे प्रेम मिळाले. मी प्रेमाने त्यांचे हात हातात घेतले. गेल्या २१ जानेवारीला काकांनी ९२ वर्षे पूर्ण करून ९३ व्या वर्षात पदार्पण केले आहे! आणि या प्रजासत्ताकदिनी कलाक्षेत्रातील मानाचा पद्मभूषण सन्मान देऊन त्यांना गौरविण्यात आले. मायाळूकाकांना खूप खूप शुभेच्छा!

– अरुण पुराणिक

arun.puranik@gmail.com

मासिकाच्या मालकीबद्दल निवेदन

(रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स फॉर्म ४ (नियम ८ अन्वये)

प्रसिद्धीचे ठिकाण	: ग्रंथाली द्वारा वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६
प्रकाशन काळ	: मासिक
मुद्रकाचे नाव	: इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स
राष्ट्रीयत्व	: भारतीय
पत्ता	: ४२, जी.डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०००३९
संपादकाचे नाव	: सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर
राष्ट्रीयत्व	: भारतीय
पत्ता	: ग्रंथाली द्वारा वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६
मालकाचे /	
प्रकाशकाचे नाव	: सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर
राष्ट्रीयत्व	: भारतीय
पत्ता	: ग्रंथाली द्वारा वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६
मी, सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर असे जाहीर करतो की, वरील तपशील माझ्या माहितीप्रमाणे व समजुतीप्रमाणे खरा आहे.	

दि. १/३/२०२४

विजयालक्ष्मी मणेरीकर

नज़्म, मुद्दरे... आणि गुलज़ार

साल १९९७-९८...

पुणे विद्यापीठ, गणेशखिंड, महिला वसतिगृह, बिल्डिंग नंबर एल-३, रूम नंबर-११

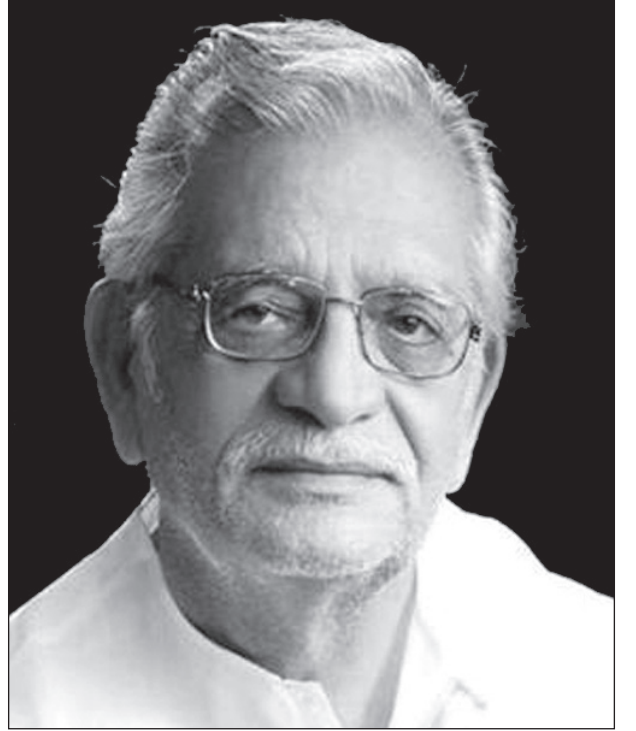
रूम पार्टनर - हवोवी, विजयालक्ष्मी
रूमची भिंत आणि ब्राऊन कवर पेपर,
एक खिडकी आणि फिलिप्सचा एक रेडिओ...

गोष्ट जुनी आहे. माझ्या तरुणपणातली आहे. गोष्ट गुलज़ार नावाच्या आमच्या आयुष्यात शायरीचे प्रेम खेचून आणणाऱ्या अदृश्य आत्म्याची आहे.

गोष्ट पुणे विद्यापीठातील त्या होस्टेल रूमच्या त्या ब्राऊन पेपर चिकटवलेल्या भिंतीवर गुलज़ार यांच्या शायरीचे तुकडे आम्ही बिखरवले होते त्याची आहे.

नज़्म उलझी हुई है सीने में
मिसरे अटके हुए हैं होटों पर
लफ़्ज़ काग़ज पे बैठते ही नहीं
उड़ते-फिरते हैं तितलियों की तरह

असले काहीतरी आपण आपल्या विशीत वाचून काहीतरी गूढ सापडल्यागत ते शोधायचे मार्ग शोधू लागतो. गुलज़ारमुळे आपली मराठी दुरावतेय का याची आहट माझ्या मनात दूरवर कुठेतरी होती. शायरी समजून घ्यावी असे संस्कार/बाळकडू अजिबात मिळालेले नसल्यामुळे 'कोण गुलज़ार?' असला अतिशय मूर्ख प्रश्न मी माझ्या रूममेटला एकदा विचारला होता. ती मुंबईची... त्यामुळे तिने माझ्यातल्या बावळटपणाला हेरले आणि त्याला 'इनोसन्ट' नाव दिले. तिथून आमची शायरीवाली शायरीसाठी दोस्ती सुरू झाली. मग मी 'गुलज़ार शायरी' शोधायला सुरुवात केली. हाती 'पुखराज' आले. पुखराजच्या पहिल्याच पानावर लिहिलेले वाचून एका स्वप्नमयी दुनियेत प्रवेशले, मी अजूनही त्याच स्वप्नमयी दुनियेत आहे. स्वप्नातली मखमली दुनिया सोडून बाहेरच्या व्यवहारी दुनियेत यावेसे वाटत नाही.

गुलज़ार

कुछ ख़्वाबों के ख़त इनमें, कुछ चाँद के आयनों,
सूरज की शुआंए हैं
नज़्मों के लिफ़ाफ़ों में कुछ मेरे तजुर्बे हैं,
कुछ मेरी दुआएँ हैं

एवढे साधे हिंदी... तरी समजायचे कुठे? तसे माझे सगळेच भाषाज्ञान अर्धवट, पण सगळे समजून घेऊन आनंद उपभोगण्याचा हव्यास खूप असल्यामुळे मी हवोवी हिला (माझी रूममेट बनून माझे साहित्य-भावविश्व समृद्ध करण्यासाठीच नियतीने तिची नियुक्ती माझ्या भाग्यात केलेली माझी दोस्त)

सांगितले, की 'तू मला समजावून सांग' तर ती म्हणाली, 'विजया, पोएट्री या शायरी समझायी नहीं जाती. उसको महसूस करना पडता है. तुम कोशिश करो. तुम अपने आप समझ जाओगी.'

मग दररोज रात्र रात्र उशिरापर्यंत शायरी वाचणे, त्यावर चर्चा करणे सुरू झाले. गुलज़ार आपल्याला त्याच्या शब्दांभोवती लपेटून घेतो..की त्याचे शब्द आपल्याभोवती लपेटून एक मऊशार शब्दांचे आवरण तयार करतात? एका वलयाचे आपण आवरण होतो हे मात्र खरे. 'मासूम', 'मौसम', 'परिचय', 'खुबसुरत'पासून 'लेकिन', 'माचिस'पर्यंत एकसे एक चित्रपट बघून गुलज़ार ही नेमकी काय चीज आहे हे समजून घेण्याच्या फंदात आपण पडत नाही कारण आपलेच आपल्याला लक्षात येते की ते अशक्यप्राय आहे. एखाद्या स्त्रीने नऊवार साडीऐवजी नऊ हजार वाराची साडी स्वतःच्या अंगावर लपेटून घेऊन नित्य व्यवहार सुरळीत करणे हे जसे सामान्य व्यक्तीच्या आकलनाच्या कुवतीपलीकडले आहे तसेच गुलज़ारला समजून घेणे आहे. कथा, कादंबरी, पटकथा, लघुकथा, दीर्घकथा, भाषांतरे, कविता, शायरी, त्रिवेणी असे अचाट लेखन, चित्रपट दिग्दर्शन अशी चौफेर रपेट मारणारा साहित्यिक. एखाद्या व्यक्तीचा कलात्मक आवाका केवढा मोठा विस्तारित असू शकतो याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे गुलज़ार.

माझ्या पुणे विद्यापीठातील दिवसांत माझी अशी अनौपचारिक ओळख गुलज़ारशी झाली. प्रिय माणसाबद्दल नेहमीच आदरयुक्त एकेरी येते.

हवोवीने मला मूळ शब्दांतील नाद ऐकायला शिकवले. त्यावेळी मी 'unspoken sounds' अशी कथाही लिहिली होती.

हवोवी कहती थी, विजया, उर्दू बहुत सुंदर भाषा है. उसके लफ़्ज सुनो. उसको न्हिदम है उसको महसूस करो.

मग आम्ही एक उपक्रम सुरू केला. आमच्या रूमच्या भिंतीवर ब्राऊन कव्हर पेपर भिंतभर चिकटवला. त्यावर दररोज इंग्रजी डिपार्टमेंटमधून सायंकाळी रूमवर आल्यावर आवडलेल्या दोन कवितांच्या ओळी लिहायच्या. मराठी, हिंदी, उर्दू, इंग्रजी...आणि पेपर कवितांनी भरत गेला. त्यावर कवितांची गर्दी झाली... भिंत गुलज़ारमय झाली.

हवोवी पारशी असली तरी मी गायलेली मराठी गाणी तिला आवडायची. त्यामुळे तिला सुरेश भट आवडायला लागले. मी मराठी. मला गुलज़ार आवडायला लागले. तिच्या वॉलवर

'उरले उरात काही आवाज चांदण्यांचे

आकाश तारकांचे उचलून रात्र गेली...' अशा कितीतरी मराठी शायरीच्या ओळी..

आणि माझ्या वॉलवर..

'कब से बैठा हुआ हूँ मैं जानम

सादे कागज़ पे लिखके नाम तेरा

बस तेरा नाम ही मुकम्मल है

इससे बेहतर भी 'नज़्म' क्या होगी' असे कितीतरी शेर.

एकदा तिने विचारले, "विजया, तुमने 'इजाजत' देखी?"

मी प्रतिप्रश्न केला, "क्या है वो?"

हवोवी म्हणाली, "अरे यार ... 'इजाजत' फिल्म है. कभी देखना जरूर. गुलज़ारजी का निर्देशन है.. हां और 'लेकीन' भी जरूर देखना."

मग गुलज़ारचे गूढ उकलण्यासाठी त्यांनी निर्देशित केलेले परिचय, कोशिश, अचानक, खुशबू, आँधी, मौसम, किनारा, किताब, अंगूर, नमकीन, मीरा, इजाजत, लेकिन, माचिस और हुतूतू हे हटके चित्रपट त्यांचे आहेत हे कळले.

'इजाजत' कधीतरी पाहिला, पुढे 'लेकीन' पाहिला दोन्हींचेही आणि त्यांच्या तमाम साहित्याचे, चित्रपटांचे भूत मानगुटीवर कायमस्वरूपी बसले. कधीतरी एखादा उनाड दिवस येतो तसा एखादा उदास दिवसही येतो तेव्हा गुलज़ारचा एखादा चित्रपट पाहावा आणि आयुष्याचा एक नवीन अर्थ समजून घ्यावा असे एक नवीन वळण माझ्या आयुष्यास मिळाले. अनेकदा वाटते गुलज़ारजींना स्त्री कळली की पुरुष कळला यापेक्षा त्यांना जिंदगी कळली... म्हणूनच माझ्या मनाच्या वॉलवर कायमस्वरूपी त्यांचेच शब्द कोरले गेले...

Who knows

when and from where?

I'm just afraid of life

What is death?

We will meet once

कितीही लिहिले जरी सारे कमीच आहे

'गुलज़ार' म्हणजे .....

शब्दांचे चांदणे बुनलेली कमीज आहे...

गुलज़ार म्हणजे नावाप्रमाणेच खुललेला विविधरंगी शब्दफुलांचा बगीचा आहे. हिंदीत उर्दूमिश्रित कवितेच्या खास शैलीचे ते जनक आहेत. त्यांच्यामुळे एकोणीसशे ऐंशीच्या दशकात म्हणजे खरे तर सत्तरच्या दशकापासूनच युवकांमध्ये त्यांच्या ह्या शैलीमुळे उर्दू सर्वसामान्य युवकांनाही आपलीशी वाटू लागली. 'कितनी लम्बी खामोशी से गुज़रा हूँ। उन से कितना कुछ कहने की कोशिश की...' अशी लिहिण्याची त्यांची खास पद्धत आहे.

'सहर न आई कई बार नींद से जागे।

थी रात रात की ये जिंदगी गुज़ार चले...'

हजारो गाणी लिहून प्रत्येक गाण्यात त्यांनी वेगळेपण कुटून आणले असेल? गुलज़ार यांची गाणी वाचली-ऐकली की वाटते गुलज़ार सतत भूतकाळात रमणारा असला तरी आजच्या

काळात जगणारा लेखक आहे.

एक पुराना मौसम लौटा याद भरी पुरवाई भी
ऐसा तो कम ही होता है वो भी हो तनहाई भी

यादों की बौछारों से जब पलकें भीगने लगती हैं
सोंधी सोंधी लगती है तब माज़ी की रुस्वाई भी

रुके रुके से क्रदम रुक के बार बार चले
करार दे के तरे दर से बे-करार चले

दिल ढूँढता है फिर वही फुरसत के रात दिन
बैठे रहे तसव्वुर-ए-जाना किये हुए

मेरा कुछ सामान तुम्हारे पास पड़ा है
वो सावन के कुछ भीगे भीगे दिन रखे हैं
वो और मेरे इक खत मैं लिपटी रात पड़ी है
वो रात भुला दो, मेरा वो सामान लौटा दो

छोड़ आये हम वो गलियां
जहाँ तेरे पैरों के कंवल गिरा करते थे

अशी शेकडो गीते रसिकांची मुखोद्गत आहेत. बहुमुखी प्रतिभेचे धनी असलेल्या गुलज़ारांनी जितके गहिरे लिहिले तितकेच उथळ वाटावे असेही लिहिले, ज्यावर रसिकांनी टीकाही भरपूर केली. 'सारा दिन सडकों पे खाली रिक्के सा पीछे पीछे फिरता हैं', 'ओंकारा'मधील 'बीडी जलायले' आणि 'नमक इश्क' का वैगरे वाचून गुलज़ार यांनीच हे लिहिले असावे का, असा प्रश्न पडतो.

गुलज़ार यांचे मूळ नाव संपूर्णन सिंग कालरा हे क्वचितच कोणाला माहीत असेल कारण त्यांना गुलज़ार म्हणूनच प्रसिद्धी मिळाली. रसिकांनी गुलज़ार हेच नाव हृदयात जपले. गीतकार, कवी, पटकथा लेखक, चित्रपट दिग्दर्शक, नाटककार साहित्यातील जवळपास सर्वच क्षेत्रांत ते लीलया वावरले आणि त्यांची वेगळी छाप सोडली. मुख्यत्वे हिंदी, उर्दू आणि पंजाबी भाषांत त्यांचे लिखाण आहे, ब्रज भाषा, खडी बोली, मारवाडी आणि हरियाणवीमध्येही त्यांनी भरपूर रचना केल्या आहेत. गुलज़ार यांना २००२ मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्कार आणि २००४ मध्ये भारत सरकारने दिलेला तिसरा सर्वोच्च नागरी 'पद्मभूषण' किताब देऊन सन्मानित करण्यात आले. २००९मध्ये 'स्लमडॉग मिलिनियर' या चित्रपटासाठी त्यांनी 'जय हो' हे गीत लिहिले होते. या गीतासाठी त्यांना सर्वोत्कृष्ट गीताचा ऑस्कर आणि ग्रॅमी हे जागतिक दर्जाचे सर्वोत्कृष्ट पुरस्कार मिळाले आहेत. 'ज्ञानपीठ' पुरस्कार त्यांना कधीचाच मिळायला हवा होता. आता मिळाला तोही विभागून! क्यों? इसके जवाब में कोई 'अर्थ' नहीं होता....!

फिर भी... 'अभिनंदन' हमारी जिंदगी में विरासत, एक दौर, पनाह, फ़ासला, दस्तक, रुहें... और... पुखराज देने के लिए.

क्या पता कब कहाँ से मारेगी
बस, कि मैं जिंदगी से डरता हूँ
मौत का क्या है, एक बार मारेगी...

- विजयालक्ष्मी मणेरिकर
(लक्ष्मीमंगेश...)

manerikarvs@gmail.com

॥ग्रंथाली॥❖॥

विजयालक्ष्मी मणेरिकर लिखित दोन पुस्तके

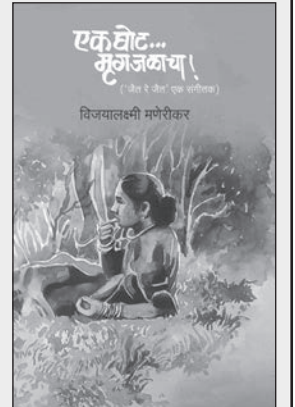
रानभुलीचे प्रदेश

मूल्य २५० रुपये
सवलतीत १५० रुपये

एक घोट... मृगजळाचा!

('जैत रे जैत' एक संगीतक)

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

रेणुका (अदिती) श्रीखंडे

डॉ. अंजली कीर्तने

संशोधनवृत्ती जोपासलेली एक मनस्वी लेखिका!

डॉ. अंजली कीर्तने कवयित्री, लेखिका, संशोधक आणि लघुपटनिर्माती होती. तिचे पती सतीश कीर्तने हे माझ्या वडिलांचे मामेभाऊ होते. सुप्रसिद्ध कवयित्री पद्मिनी बिनीवाले या माझ्या अंजूकाकीच्या आई. त्यामुळे लेखनाचं बाळकडू अंजूकाकीला घरातूनच मिळालं. ती मुंबई विद्यापीठात कला शाखेत पहिली आली होती, तर 'मोलिएरचा मराठी नाटकांवरील प्रभाव' या विषयात तिनं डॉक्टरेट मिळवली होती. तिनं भरतनाट्यम् आणि सतारवादन या दोन कलांचंही शिक्षण घेतलं होतं. अंजूकाकीचं वाचन अफाट होतं. तिची संशोधनवृत्ती असीम होती. ती प्रा. म.वा. धोंड आणि प्रा. वा.ल. कुळकर्णी संपादित मराठी वाङ्मयकोशाच्या समीक्षाखंडात उपसंपादक होती. या दोघांविषयी तिला अपार आदर होता आणि आपल्या सर्व लेखनाचं श्रेय तिनं या दोघांना दिलं होतं. पॉप्युलर प्रकाशनात मराठी विभाग प्रमुख म्हणूनही ती कार्यरत होती. लेखिका व्हायच्या ध्यासानं तिनं ही नोकरी सोडली.

'पॅशनफ्लॉवर' हा तिचा पहिला कथासंग्रह २६ जानेवारी १९८४ रोजी प्रकाशित झाला. 'चेरी ब्लॉसम' या पुस्तकात तिनं फ्रान्स-लंडन प्रवासात भेटलेल्या माणसांच्या आठवणी शब्दबद्ध केलेल्या आहेत. तिचं 'कॅलिडोस्कोप' हे पुस्तक म्हणजे तिने केलेल्या विदेश प्रवासात तिच्या मनावर उमटलेले ठसे. अर्थात हे प्रवासवर्णन नाही कारण यात लेखिकेचा मनःप्रवास, कालप्रवास तसेच भाषिक प्रवासही आहे. अंजूकाकीच्या मते भाषा आणि संस्कृती यात गाढ संबंध असतो. 'मनस्विनी प्रवासिनी' हा तिचा संशोधन लेखसंग्रह आहे. यात भिन्न व्यक्तिमत्त्व असलेल्या आणि भरपूर प्रवास केलेल्या ५ ब्रिटिश स्त्रिया आणि व्हिक्टोरिया राणी यांविषयी तिनं लिहिलेलं आहे. हे पुस्तक लिहिताना तिनं रोजनिशी, टिप्पणं, पत्रं अशा अनेक दस्तऐवजांचा अभ्यास केला. ती म्हणते, 'असे दस्तऐवज जुने जीर्ण होत चालले आहेत. ते अदृश्य होण्यापूर्वी त्यांना जतन करायला हवं. भविष्यकाळाला सुंदर बनवण्यासाठी भूतकाळ

समजून घ्यायला हवा'. ती अतिशय चिंतनशील लेखिका होती. तिनं 'लोकप्रभा' साप्ताहिकातून 'कॅलिडोस्कोप' हे सदर, 'सांज तरुण भारत'मधून 'प्रवासी पावलं' हे सदर तसेच रविवार केसरी, हंस दिवाळी, महाराष्ट्र टाइम्स, श्री दीपलक्ष्मी इत्यादी नियतकालिकांमध्ये लेख लिहिले. 'आठवणी प्रवासाच्या' हा एक स्मृतिसंग्रह अंजूकाकीनं लिहिला. यात विविध क्षेत्रांतील व्यक्तींनी केलेल्या प्रवासाच्या आठवणी चित्रित केलेल्या आहेत. या पुस्तकातील मनोगतात ती म्हणते, की 'प्रिय वाचक, मान्यवरांच्या हातात हात घालून आता तुमचाही मनःप्रवास सुरू होऊ दे, शुभास्ते पंधानः सन्तु!'

माणसाच्या भावजीवनातील माणूस आणि त्याचे घर या उत्कट नातेसंबंधांचा बहुस्तरीय शोध अंजूकाकीनं आपल्या 'सोयरीक घराशी' या पुस्तकात घेतला आहे. तिचे पती सतीश कीर्तने, ती आणि तिचा मुलगा सलील हे एक परिपूर्ण त्रिकोणी कुटुंब होतं. तिच्या लेखनप्रवासात, तिच्या लघुपटनिर्मितीत ती दोघं कायम तिच्याबरोबर असत. अंजूकाकीनं हे पुस्तक तिच्या घराला घरपण देणाऱ्या या दोघांना अर्पण केलं आहे आणि पुस्तकाचं प्रकाशनही या दोघांनी केलं आहे. 'ज्यांना पुस्तक अर्पण तेच करतील प्रकाशन' हे या प्रकाशनाचं घोषवाक्य होतं.

डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्यावर चरित्र लिहिण्यापूर्वी १९९१ साली अंजूकाकी अमेरिकेला गेली होती. तिथे तिनं अभ्यास केला, दुर्मिळ दस्तऐवज मिळवले व महत्त्वाचं म्हणजे आनंदीबाईंची अमेरिकेतील न्यू यॉर्कमधील पोकिप्सी गावातील समाधी तिला सापडली. तेव्हा ती अक्षरशः अंतर्बाह्य थरारून गेली होती. आनंदीबाईंवर लघुपट तयार करावा असा विचार तिच्या मनात आला आणि हा विचार तिने लघुपट तयार करून पूर्णत्वास नेला. हा तिचा पहिलाच लघुपट. निर्माती, दिग्दर्शक तीच, त्यावेळी 'लघुपट निर्मितीच्या प्रवासात आजवर कधीच न वापरलेली मनःसामर्थ्यं वापरली गेली आणि म्हणून ती सामर्थ्यं माझ्यापाशी आहेत याची जाणीव झाली. माझीच

अंजूकाकीची मुलाखत घेण्याचा योग मला आला, तो क्षण!

माझ्याशी नव्यानं ओळख झाली', असं अंजूकाकी स्वतःबद्दल म्हणाली. यावेळी तिनं रोजनिशी लिहिली होती, ती तिनं 'एका लघुपटाची रोजनिशी' या पुस्तकाद्वारे प्रसिद्ध केली. अंजूकाकीला लघुपटनिर्मितीच्या सर्जनशील दिवसांच्या स्मृती जपायच्या होत्या आणि या अनुभवांतील भावभावना अन्य स्वप्नवेड्या ध्येयवादी माणसांपर्यंत पोहोचवायच्या होत्या. या आनंदात तिला इतरांनाही सहभागी करून घ्यायचं होतं म्हणून ही खाजगी रोजनिशी प्रसिद्ध केली. या लघुपटाला महाराष्ट्र शासनाचं १९९२-९३चा सर्वोत्कृष्ट लघुपट म्हणून पारितोषिक मिळालं.

अंजूकाकीनं पुढे २०२२ साली डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचं चरित्र इंग्रजीत लिहिलं. Anandibai Joshi - Torchbearer. अतिशय अप्रतिम असं हे पुस्तक! खरोखर तिचं मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांवरील प्रभुत्व स्तिमित करणारं होतं.

गानयोगी पं. द.वि. पलुसकर हे अभिजात हिंदुस्थानी संगीतातील थोर गायक. यांच्यावर लघुपट करण्याची कल्पना अंजूकाकीला सुचली. पुस्तकात अधिक विस्तारानं जीवनचरित्राचं चिंतन आणि विश्लेषण करता येतं. तृक्श्राव्य आणि लेखन या माध्यमांची शक्तिकेंद्रं भिन्न आहेत. त्यामुळे पुस्तक लघुपटाला पूरक ठरेल असं वाटून अंजूकाकीनं अभिजात संगीताचं सुवर्णयुग आणि गानयोगी पं. द.वि. पलुसकर अशा दोन विभागांत ग्रंथ लिहिला आणि 'संगीताचं सुवर्णयुग' आणि 'गानयोगी पं. द.वि. पलुसकर' हे दोन लघुपट बनवले. अंजूकाकीनं मनोगतात म्हटलं आहे की 'संगीताच्या भाषेत बोलायचं तर लघुपट ही बंदिश आहे तर ग्रंथ हा रागविस्तार आहे.' यासाठी तिनं भारतभर प्रवास केला. दस्तऐवज, स्मरणिका यांचा अभ्यास केला. विविध घराण्यांच्या गायकांचं भरपूर गाणं ऐकलं. संगीतविषयक पुस्तकांचे भरपूर वाचन केलं. पुस्तक लिहिणं असो किंवा लघुपट बनवणं असो, अंजूकाकीनं

भरपूर अभ्यास, संशोधन केलेलं आहे, कितीही कष्टाची तमा न बाळगता. त्यामुळे तिची प्रत्येक साहित्यकृती परिपूर्ण आहे.

दुर्गा भागवत ज्यांच्या साहित्याची मोहिनी चिरतरुण आहे, त्यांच्यावरही अंजूकाकीनं लघुपट काढला. दुर्गाबाई भागवतांच्या विविधरंगी व्यक्तिमत्त्वाचा शोध लघुपटासारख्या प्रभावी माध्यमातून घेण्याचा ध्यास अंजूकाकीला लागला होता आणि तत्त्व म्हणून केवळ जनवर्गणीतून, कोणतीही सरकारी मदत न घेता तिनं 'दुर्गा भागवत, एक शोध' हा लघुपट पूर्ण केला. 'पाऊलखुणा लघुपटाच्या' हे पुस्तक म्हणजे एका तेजस्विनीचा दुसऱ्या मनस्विनीनं घेतलेला शोध. अंजूकाकीची लेखणी लघुपटनिर्मितीमुळे कधीच थांबली नाही. तिच्याच शब्दांत सांगायचं तर 'माझ्या आयुष्यात कॅमेरा आला म्हणून लेखणी नाउमेद नाही झाली. या तरल मनाच्या मित्रानं शिंपडलं तिच्यावर जादूचं पाणी. तिला गवसली चित्रवाणी.'

लघुपट झाला तरी दुर्गाबाई भागवतांबद्दल अंजूकाकीला खूप काही सांगायचं होतं. यासाठी तिनं 'बहुरूपिणी दुर्गा भागवत- चरित्र आणि चित्र' हे पुस्तक लिहिलं. खरं तर तिच्या म्हणण्याप्रमाणे दुर्गाबाईंचा तिचा अभ्यास संपलेला नव्हता. या पुस्तकाच्या मनोगताच्या शेवटी ती म्हणालेली आहे, 'परत एकदा शोधाला प्रारंभ झाला आहे. यातून आणखी एक ग्रंथ सिद्ध होणार आहे. मी आनंदात आहे.'

पण आता आपल्याला मात्र हा ग्रंथ कधीच मिळणार नाही. कारण अखेर मृत्यूनं तिला गाठलंच! तिच्या प्रदीर्घ आजारतही तिनं खूप लिहिलं. 'वेदनेची पण सवय होते ग!' असं म्हणत ती शेवटपर्यंत लिहित राहिली, अभ्यास करत राहिली.

'हिरवी गाणी' आणि 'षड्ज एकांताचा' हे तिचे कवितासंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. कविता हा साहित्यप्रकार तिला सर्वात जास्त प्रिय होता.

'माझ्या मनाची रोजनिशी' ही लघुकादंबरी, 'वेडा मुलगा आणि शहाणी माकडं' ही बालकादंबरी, 'आठवणींचा पायरव' ही व्यक्तिचित्रं हेही अंजूकाकीचं प्रकाशित साहित्य आहे. यावरून तिचे लेखन किती चौफेर होते हे लक्षात येतं.

डॉ. अंजली कीर्तने हिला दादोबा पांडुरंग तर्खडकर सुवर्णपदक, साहित्यसम्राट न.चिं. केळकर पुरस्कार, काकासाहेब गाडगीळ पुरस्कार, वि.ना. ओक पुरस्कार असे अनेक पुरस्कार मिळाले. दूरदर्शन मुंबईतर्फे साहित्यिक मायलेकी म्हणून ती आणि तिची आई पद्मिनी बिनीवाले यांना २०१४ चा 'प्रेरणा' पुरस्कार मिळाला होता.

अंजूकाकीनं आपल्या पुस्तकांच्या अर्पणपत्रिकाही अतिशय विचारपूर्वक केलेल्या होत्या. त्यात वैविध्य होतं आणि त्या अत्यंत समर्पक होत्या. तिनं केवळ व्यक्तींनाच तिची पुस्तकं अर्पण केलेली नाहीत. 'आठवणी प्रवासाच्या' हे पुस्तक

तिनं भारताचे नंदनवन असलेल्या काश्मीरला अर्पण केलं तर 'कॅलिडोस्कोप' हे पुस्तक तिनं तिच्या प्रिय मुंबईनगरीला अर्पण केलं आहे. कधीही न भेटलेल्या पण तिच्या मैत्रिणी झालेल्या अमेरिकन लेखिका पर्ल बक व अॅन रँड यांना तिनं 'माझ्या मनाची रोजनिशी' हे पुस्तक अर्पण केलेलं आहे. अंजूकाकीची प्रिय मातृभाषा मराठी. 'षड्ज एकांताचा' हा कवितासंग्रह तिनं मराठीलाच अर्पण केला आहे.

डॉ. अंजली कीर्तने ही व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी होती. अॅन रँड हे तिचं दैवत होतं अगदी Ideological God म्हणावं तसं. धर्म-जात या बाबींना तिच्या लेखी स्थान नव्हतं. तिच्यात वैचारिक व्यासंगी निःस्पृहता होती. ती कधीच प्रसिद्धीलोलुप नव्हती. जे कोणी तिच्या संपर्कात येई त्यांच्याबरोबर तिचं कायम नातं जोडलं जायचं. ती स्वतःबद्दल नेहमी कमी बोलायची. गप्पांचे विषय म्हणजे तिचं लेखन, तिचं संशोधन. ज्येष्ठ पत्रकार कुमार केतकर हे तिच्याबद्दल लिहिताना म्हणतात, 'अंजली ही एक जीवनरसानं ओथंबलेली स्वयंभू माणूस होती. एक स्वायत्त आणि सार्वभौम असं व्यक्तिमत्त्व होतं हे!' खरोखर हे तिचं अगदी यथार्थ वर्णन आहे. अशी व्यासंगी, मनस्वी, प्रगल्भ लेखिका असलेली माझी अंजूकाकी तिच्या भाचेमंडळींना भेटायची तेव्हा तिच्यातलं खेळकर मूल बाहेर यायचं. तिचं निरागस हसणं, मधाळ बोलणं यांमुळे ती सर्वांना त्यांच्यातलीच वाटायची. सर्वांना हवीहवीशी वाटायची.

प्रकृतीची तिला साथ नव्हती, पण ती कधीही नाउमेद

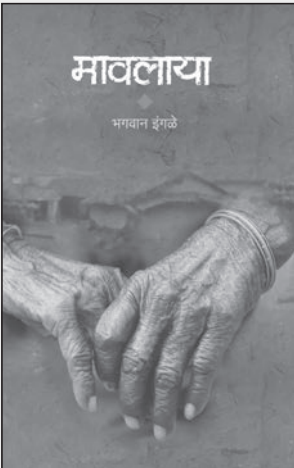
झाली नाही. त्यामुळे अनेक कठीण वाटणाऱ्या गोष्टीही तिच्याकडून घडून गेल्या. अर्थात लघुपटनिर्मिती आणि अंजूकाकीचा लेखनप्रवास तिच्या दुर्धर आजारपणातही होऊ शकला याचं प्रमुख कारण म्हणजे तिचा मुलगा सलील याची साथ आणि तिचे पती सतीश यांचा खंबीर आधार. अंजूकाकीने सतीशकाकाला उद्देशून म्हटलं आहे, की 'तुझंमाझं नातं हे माझ्या आयुष्यातलं सर्वात अर्थपूर्ण नातं! माझी काळजी वाहणं हा तुझा पतिधर्म' त्यामुळे 'तुझी सोबत मी माझ्या अंतिम क्षणापर्यंत गृहीत धरली होती' तसा तिचा ठाम विश्वास होता. पण दैवदुर्विलास असा की सतीशकाकाला स्वादुपिंडाचा कर्करोग झाला आणि ११ मार्च २०२३ रोजी तो अंजूकाकीला, सलीलला आणि आम्हा सर्वांना सोडून गेला. त्याचं निधन झालं आणि अंजूकाकीचं आयुष्य पार बदलून गेलं. ती अतिशय हळवी झाली, कोलमडून गेली. अखेर १६ डिसेंबर २०२३ रोजी केवळ ७० व्या वर्षी तिचं निधन झालं.

आता ती आपल्यात नाही हे सत्य पचवणं आम्हा सर्वांनाच फार जड जातंय. साहित्यवर्तुळात तिच्या जाण्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी कधीच भरून येणार नाही. कारण अंजूकाकीने तिच्या पॅशनफ्लॉवर या पुस्तकाच्या मनोगतात म्हटलेलंच आहे .... So much to do and so little done.

– रेणुका श्रीखंडे

renukashrikhande@gmail.co

॥ग्रंथा॥

मावलाया

भगवान इंगळे

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २१० रुपये

अर्बनायन

नागरी
सेवाव्रतींचे
भावतरंग

मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये

सुधा हजूरबाजार-तुंबे

तथास्तु!

राणी मुखर्जी आणि अमिताभ बच्चन ह्यांचा अतिशय भावपूर्ण अभिनय असलेला सिनेमा 'ब्लॅक' नुकताच प्रदर्शित झाला होता. सिनेमाची गोष्ट खरं तर हेलेन केलर ह्या अंध-मूक-बधिर स्त्रीच्या जीवनाशी मिळतीजुळती होती; पण संजय लीला भन्साळींनी हेलेन केलरच्या अॅन सलिव्हन ह्या महिला शिक्षकेऐवजी अमिताभ बच्चन ह्या पुरुष शिक्षकाचे पात्र अंध-मूक-बधिर राणी मुखर्जीच्या आयुष्यातील महत्त्वाचे शिक्षक म्हणून घातले होते. सिनेमा चांगला होता. आम्हाला 'अंधशिक्षण प्रशिक्षण केंद्राच्या' सर्व विद्यार्थी आणि शिक्षकांना ह्या सिनेमाचे विशेष पास मिळाले होते आणि म्हणूनच आम्ही सिनेमा बघायला आणि आमच्या अंधशिक्षण प्रशिक्षण केंद्राच्या ब्रेलरचा (अंधांच्या ब्रेल लिपीचे टायपिंग मशिन) वापर सिनेमात कसा केलाय तो पाहायला गेलो होतो.

झालं असं की...

सिनेमाच्या शूटिंगसाठी ब्रेलरची गरज होती. आमच्या नॅबच्या अंधशिक्षण-प्रशिक्षण केंद्रात डोळस तसेच अंध विद्यार्थी बरेच असल्यामुळे आमच्या संस्थेत बरेच ब्रेलर होते. भन्साळींच्या टीमने त्यांच्या शूटिंगसाठी लागतील म्हणून आमच्याकडे ब्रेलरसाठी निवेदन दिले होते. त्यांना दोनच ब्रेलर हवे होते. (समजा एखादा बिघडला तर दुसरा असावा.) आम्ही दोन ब्रेलर दिले. वर्ष झाले तरी आमच्या ब्रेलरचा पत्ता नव्हता. मग पेपरात बातमी आली की 'ब्लॅक' सिनेमा प्रदर्शित होण्याच्या वाटेवर आहे. मला आमच्या ब्रेलरची चिंता वाटू लागली कारण गेले वर्ष भन्साळी फिल्मसकडून आम्हाला काहीच कळवलं नव्हते आणि संपर्कही नव्हता.

न राहवून मी त्यांच्या ऑफिसात फोन केला तेव्हा ओशाळवाणेपणाने त्यांनी उशीर झाल्याबद्दल क्षमा मागून, तुमचे ब्रेलर आम्ही प्रीमियर झाल्यावर देऊ कारण त्या दिवशी आम्हाला सिनेमागृहात सगळ्यांना राणी मुखर्जीचे कौशल्य दाखवायचे आहे असे सांगितले.

'आलीया भोगासी' म्हणत शांत बसले मी. पण तरी न राहवून मी सिनेमाचा प्रीमियर झाल्यावर पुन्हा फोन केला तेव्हा 'तुमचे ब्रेलर आमच्या जुहूच्या ऑफिसमध्ये आहेत. तुम्हाला अर्जट हवे असतील तर येऊन घेऊन जा,' असे उत्तर मिळाले.

मी जवळच सांताक्रुजला राहत असल्यामुळे आणि घरात गाडी-ड्रायव्हर असल्यामुळे प्रत्यक्ष त्यांच्या जुहूच्या ऑफिसमध्ये ताबडतोब जाऊन ब्रेलर आणून ते प्रकरण बंद करायचे ठरवले. त्यांच्या ऑफिसमध्ये खूपच चांगले स्वागत झाले. मला त्यांनी ब्रेलरबरोबर सिनेमाचे भरपूर पास दिले. मी आमच्या विद्यार्थी आणि शिक्षकांची संख्या आणि नॅबच्या कार्यालयात काम करणारे वगैरे धरून तेवढेच पास घेतले. सरतेशेवटी ते दोन ब्रेलर दीड वर्षांनी आमच्या संस्थेत परत आले आणि आम्ही झाडून सगळे जण आमचे ब्रेलर असलेला 'ब्लॅक' सिनेमा बघायला दादरच्या सिनेमागृहात गेलो. अंध व्यक्तींबरोबर सिनेमा बघण्याचा माझा हा पहिलावहिला अनुभव असल्याने साशंकता होती.

आमच्या अंधशिक्षण प्रशिक्षणकेंद्रात दोन्ही वर्षांचे मिळून ४० विद्यार्थी होते त्यात १६ अंध होते. काही अंध शिक्षकही बरोबर होते.

सिनेमा सुरू झाला आणि शेजारी बसलेली आरती गवस (लग्नानंतर सृष्टी खामकर) ही माझी हुशार विद्यार्थिनी पडद्यावर चालू असलेल्या प्रसंगांविषयी तिच्या शेजारी बसलेल्या अंध कविताला वर्णन करून सांगू लागली. मग बाकीच्या डोळस विद्यार्थ्यांनीही आपल्या बाजूच्या अंध विद्यार्थ्यांना सांगण्यास सुरुवात केली आणि अंधशिक्षणाच्या प्रत्यक्ष अनुभवातून मी तो सिनेमा पाहिला. माझे कान आरतीच्या प्रसंगवर्णनाकडे होते. मी डोळ्यांनी सिनेमा बघताना आरतीचे यथायोग्य प्रसंगवर्णन ऐकून जन्मांध विद्यार्थिनी कवितेकडे बघताना, तिला सिनेमा दिसत नसतानाही आरतीच्या सतत केलेल्या वर्णनाने कळत असल्याचा भावपूर्ण चेहरा आणि सिनेमा 'बघितल्याचा' आनंद झालेला

तो चेहरा मी कधीच विसरणार नाही. पडद्यावर नसलेली पण हेलेन केलरच्या यशस्वी जीवनात अढळ स्थान असलेली अॅन सलिव्हन मला आरतीच्या रूपाने दिसत होती आणि योगायोगाने हीच आरती (सृष्टी खामकर) पुढे काही काळ म्हापे, नवी मुंबई येथिल सुप्रसिद्ध 'हेलेन केलर इन्स्टिट्यूट' ह्या मूक-बधिर-अंध मुलांच्या शिक्षणासाठी कार्यरत असलेल्या शिक्षणसंस्थेत शिक्षक-प्रशिक्षक होती....

त्या दिवशी 'ब्लॅक' सिनेमा 'बघून' अंध विद्यार्थी खूप खूप झालेले दिसले. आमचे ब्रेलर सार्थकी लागल्याचे समाधानही झाले. मी सगळ्यांना मनापासून धन्यवाद दिले आणि 'तुम्ही नक्की अंधांचे उत्तम शिक्षक व्हाल' असे भाकीत केले, ते आज खरे झालेले दिसते आहे....

त्यानंतर काही वर्षे गेली आणि सन-२०२२ मध्ये जानेवारीच्या सुरुवातीला माझ्या मैत्रीणीने मला मेसेज केला की तिच्या एका मैत्रीणीला वडिलांच्या नावाने गरजू अंधव्यक्तीला पैशांची मदत करायची इच्छा आहे. त्यासाठी तिला एखाद्या गरजू अंधव्यक्तीचे नाव हवे होते.

मला अचानक माझी नॅबची शिक्षक-प्रशिक्षक अंध विद्यार्थिनी कविता आठवली. मी दक्षिण कोरियात असल्यामुळे काही वर्षे तिच्याशी काहीच संपर्क नव्हता, पण आरतीकडून कविता नाशिकच्या अंधशाळेत अंधशिक्षिका म्हणून काम करतेय असे कळले. तिचा फोननंबर मिळवला आणि कविताला फोन केला.

“हॅलो, कविता का...” असे मी म्हणेपर्यंत, “सुधामॅडम, किती वर्षांनी तुमचा आवाज ऐकला” असे कविताचे, माझा आवाज तबबल बारा वर्षांनी ऐकून, ओळखून काढलेले उद्गार ऐकून मी थक्क झाले. अंधशिक्षणात शिकवल्या जाणाऱ्या सेन्सरी इंटीग्रेसनातील ऑडिटरी मेमरीचा (श्रवणस्मरण) वापर करून कविताने माझा आवाज ओळखला होता!

मग इकडच्यातिकडच्या गप्पा झाल्या. तिच्याबरोबरच्या इतर विद्यार्थ्यांची खुशाली कळली. सगळे आता 'विशेष शिक्षक' म्हणून कार्यरत आहेत असे तिच्याकडून कळले. काही जण 'सर्व शिक्षा अभियाना'तर्फे विशेष शिक्षक म्हणून लागले होते तर काही जण अंधशिक्षणसंस्थांत शिक्षक होते. कवितादेखील नाशिकच्या सरकारी अंधविद्यालयात शिक्षिका म्हणून काम करत होती. मला सगळ्या विद्यार्थ्यांची ख्यालीखुशाली ऐकून धन्य वाटले!

मग मी कवितेला तिच्या ओळखीतील किंवा ऐकिवात असलेल्या एखाद्या अंध गरजू मुलीचा मोबाइल नंबर मला सवडीने पाठवायला सांगून घाईत असल्याने 'पुन्हा नंतर निवांतपणे फोन करून तिची व तिच्या कुटुंबाची कहाणी सविस्तरपणे ऐकायला आवडेल' असे सांगून फोन ठेवला.

कविता माझी विद्यार्थिनी असल्यामुळे तिची व्यक्तिगत

जुजबी माहिती होती, पण तिच्या आजवरच्या जीवनप्रवासाबद्दल सर्वांगांनी जाणून घ्यायचे होते. आज तिच्याशी बोलताना तिच्या आवाजातला आत्मविश्वास तिच्या कर्तृत्वाची झलक देऊन गेला होता. कुठेतरी ओळखीची तार छेडली गेली आणि दोन दिवसांनी न राहवून कवितेला तिची 'जीवनकहाणी' विचारण्यासाठी फोन केला.

कविता पती हर्षलकुमारसमवेत

“सुधामॅडम, मी तुम्हाला आज फोन करणार होते कारण पैशांची खरोखर मदत हवी असलेल्या एका गरजू अंध अनाथ विद्यार्थिनीचा मला फोन नंबर मिळाला आहे. तो तुम्हाला पाठवेन मग तुम्ही तिला फोन करून शहानिशा करून घ्या. प्रश्न पैशांचा आहे तेव्हा तुम्ही स्वतः बोललात तर बरं पडेल, कारण मी प्रत्यक्ष तिला ओळखत नाही.”

“ठीक आहे कविता.. मी बोलून शहानिशा करून घेईन तिची.. पण आज तुला वेगळ्या कारणासाठी फोन केला आहे ग.... तुझी जीवनकहाणी मला ऐकायची आहे. तुझी कर्तबगारी, कर्तृत्व लोकांसमोर आणायचं आहे.”

“सुधामॅडम, माझं कर्तृत्व काहीच नाही आहे हो. माझी आई, माझे बाबा, नवरा, आरतीसारखी मैत्रीण ह्यांच्याबद्दल बोलून मी. चालेल का?”

“हो.. चालेल ना, पण तुझ्या आयुष्यावर आधारित हा लेख असेल तेव्हा अनुषंगानं ही मंडळी येतील, मुख्य नायिका तू असशील.”

“सुधामॅडम, मी जन्मांध आहे. आम्ही सेंट्रल रेल्वेवरील मुंबईबाहेरील उपनगरात राहत होतो. माझ्या वडिलांचा स्ट्रे-पेंटिंगचा छोटा व्यवसाय होता तर आई शिवणकाम करून घर चालवायला मदत करत असे. मी घरातील पहिले अपत्य

पण जन्मांध होते, त्यामुळे आई-वडिलांना धक्का बसला होता. त्यातून ते सावरले, पण माझ्या शिक्षणाचा मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर होता. त्यांनी अंध बालकांसाठी चालवण्यात येणाऱ्या सायनच्या 'माता लक्ष्मी नर्सरीत' मला घातले. रोज सकाळी, लोकलच्या गर्दीला तोंड देत, मला सांभाळत, वडील मला शाळेत सोडून कामावर जात. मग आई तिची कामे आटोपून दुपारी मला घ्यायला येत असे. त्यातच भर म्हणून माझ्या पाठचा भाऊपण जन्मांध होता. आता दोन अंध मुलांचे शिक्षण असे लोकलच्या लांबच्या धकाधकीत करताना ओढताण होत होती, पण इलाज नव्हता. जवळपास सोय नव्हती...

“सुधाताई... अहो, तीस वर्षांपूर्वी मुंबईत केवळ तीन अंधशिक्षण संस्था होत्या. नंतर आई-वडिलांनी मनावर दगड ठेवून मला दादरच्या 'कमला मेहता' ह्या मुलींच्या निवासी अंधशाळेत तर माझ्या भावाला ताडदेवच्या 'व्हिक्टोरिया मेमोरियल निवासी अंधशाळेत' घातले. शनिवार-रविवार आम्ही घरी असायचो. आम्हा दोघांच्या पाठचा माझा भाऊ डोळस जन्माला आला आणि आई-वडिलांना हायसं वाटलं बघा. आता त्याचं शिक्षण घराजवळ सुरू झालं. सगळं सुरळीत होत होतं तोच आईला पुन्हा दिवस गेले आणि आमचा सगळ्यात धाकटा भाऊ पुन्हा जन्मांध म्हणून जन्माला आला. आई-वडिलांची मानसिक स्थिती काय झाली असेल ह्याची कोणीही कल्पना करू शकणार नाही. त्यांनी त्या शेंडेफळालाही भावाच्याच व्हिक्टोरिया मेमोरियल अंधशाळेत घातलं. आईचे कष्ट मला दिसत नसले तरी जाणवत होते. त्या माऊलीचे उपकार आम्ही कोणीच फेडू शकणार नाही. हसतमुखानं तिनं आम्हा तीन अंध मुलांना स्वाभिमानानं जगण्यास शिकवलं. स्वावलंबी बनवलं. कधीही स्वतःच्या कष्टांचा विचार न करता आमच्या कल्याणासाठी झटली ती माऊली!

“माझे बाबापण त्यांचा व्यवसाय सांभाळत, तारेवरची कसरत करत, आम्हा भावंडांच्या शाळा सांभाळत होते. त्यांच्याबरोबर काम करणाऱ्या लोकांनी त्यांचा गैरफायदा घेतला आणि बऱ्याचदा धंद्यात खोटही आली; परंतु पितृकर्तव्याचं त्यांचं नाणे खणखणीत राहिलं.

“शुक्रवारी संध्याकाळी आम्ही सगळे एकत्र भेटायचो ते सोमवार सकाळपर्यंत गमती-जमती मौजमजा करत असू. आमचा डोळस भाऊ आमची वाट बघत असे. मग एकदाचे भेटलो की शाळेतील गप्पाटप्पा, मस्ती-मजा चालत असे. आम्ही अंध-अपंग आहोत असं आम्हाला कोणीही कधी भासवून दिलं नाही. शाळेत आम्हाला स्वावलंबनाचे धडे देत असत त्यामुळे आम्ही दैनंदिन जीवनातील कामं विनासायास आनंदानं करत असू. लोकलचा प्रवासही स्वतंत्रपणे करत येऊ

लागला. आमच्या अंध मुलींच्या शाळेत आमची खूप उत्तम काळजी घेतली जाई. स्वयंपाक करणाऱ्या मावशींच्या हातच्या पदार्थांची चव अजून जिभेवर आहे. आम्ही शाळेतल्या मैत्रिणी व्हॉट्सअॅपवर कित्येकदा शाळेतील रुचकर स्वयंपाकाची चर्चा करतो. शाळेतील उत्तम संस्कार कधीच विसरणार नाही आम्ही!

“अभ्यासाव्यतिरिक्त माझे दोघे अंध भाऊ अंधशाळेतील ऑर्केस्ट्रात वाद्यं वाजवत असत. अंधशाळेतच ते शिक्षण मिळतं. शाळा संपल्यावरही त्यांचे ऑर्केस्ट्रा चालू होते. खूप नावाजले गेले हे दोन्ही भाऊ.... आजही बँकेची-रेल्वेची नोकरी सांभाळून बासरी आणि संगीताचे क्लास घेताहेत ते. माझा डोळस भाऊ तर बहुराष्ट्रीय कंपनीत नोकरी करतो.

“दिवस कोणासाठी थांबत नाहीत. कालचक्र चालूच राहते. आम्ही सगळी भावंडं आज उच्चशिक्षित आहोत यांचे श्रेय मी आमच्या आई-वडिलांच्या अपार कष्टांना, मेहनतीला आणि सकारात्मक दृष्टिकोनाला देते. नेहमी आम्हा भावंडांना घरच्या, बाहेरच्या समारंभांना ताठ मानेनं घेऊन जात असत. समाजातील टक्केटोणे खाल्ले पण आम्हाला आजतागायत त्याची झळ लागू दिली नाही. आम्हा भावंडांचा अनादर होणारे प्रसंग टाळले आणि कित्येकदा ती नाती दूर ठेवली.

“मला लहानपणापासून अंधशाळेत शिक्षक व्हायची इच्छा असल्यामुळे मी नॅबच्या शिक्षण-प्रशिक्षणकेंद्रात दाखल झाले आणि तिथे मला आरती गवससारखे मदत करणारे सहाध्यायी भेटले. लेसन्सची तयारी करणं, नोट्स काढण्यास मदत करणं, कठीण विषय समजावून देणं आणि सिनेमा बघताना दृश्यवर्णन करणं अशी कितीतरी विविध प्रकारे मदत केली आहे सगळ्यांनी. डोळस मित्र-मैत्रिणींनी मला आपलंसं केलं होतं त्यामुळे माझा आत्मविश्वास वाढत गेला. मी शिक्षक म्हणून 'सर्व शिक्षण अभियानांतर्गत' सुरुवात केली. पुढे मला दूरवर असलेल्या भंडाऱ्याच्या अंधशाळेत सरकारी नोकरी मिळाली.

“मी मुंबईहून एवढ्या लांबची नोकरी चॅलेंज म्हणून स्वीकारली. कधीतरी एकटीनं पंख पसरून आकाशात भरारी घेऊन बघायचं होतं नं!

“नियतीच्या मनात वेगळं काहीतरी होतं म्हणून मला ही नोकरी सहजतेनं मिळाली. माझी ओळख त्या शाळेतील निवासी अंध विद्यार्थ्यांचे मदतनीस म्हणून कार्यरत असलेल्या हर्षलकुमारांबरोबर झाली. आमची ओळख झाली आणि एकत्र काम करता करता मैत्री झाली. ते डोळस होते त्यामुळे मला खूप मदत होत असे. ती मैत्री पुढे प्रेमात कधी बदलली ते कळलंच नाही.

“त्यांच्या घरून विरोध होता ते मला अपेक्षित होतं. चूक त्यांच्या घरच्यांची नव्हती, कारण डोळस लोकांच्यातही जात-पात, वर्ग-वर्णभेदावरून विरोध असतो. आमच्या प्रेमात तर ह्या सर्वाहून जास्तीचा भेद होता तो म्हणजे मी एक अंध

महिला होते!

“कितीही स्वावलंबी असले तरी समाजाच्या दृष्टीनं अबला अंध नारी होते. आमच्या प्रेमाला होणारा कडाडून विरोध जाणवत होता. परिस्थिती बिकट होती; पण हर्षलनी कधी माझी साथ सोडली नाही. शेवटी मीच निर्णय घेतला आणि अधिक गुंतागुंत नको म्हणून नाशिकच्या अंधशाळेत जागा भरायची आहे असं समजताच नाशिकला बदली घेऊन आले.

“प्रेमभंग नव्हता; तरी मन खडू झालं होतं. भंडाऱ्यातील अनुभव एक स्वप्न समजून मी नाशिकच्या अंधशाळेतील कामात स्वतःला वाहून घेतलं. मी ठरवून स्वतःला हर्षलपासून दूर ठेवलं होतं. मात्र स्वतःच्या कुटुंबीयांच्या, समाजाच्या विरोधाला न घाबरता त्यांनी मला लग्नाची मागणी घातली. मी भारावून गेले. मी तोडू म्हटले तरी आमचे मैत्रीचे, प्रेमाचे घडू धागे तुटले नव्हते. ते अधिकच विणले जाऊन एक छान मायेचे उबदार उपरणे हर्षलकुमारांच्या रूपाने मला बक्षीस मिळाले आणि मी पूर्ण झाले. मला दृष्टी नसली तरी हर्षलकुमारांनी मला जीवन नव्यानं जगण्याची ‘व्हिजन’ दिली. आयुष्याच्या महामार्गावर आजवर मी एकटीच चाचपडत चालत होते, आता मला योग्य मार्ग दाखवणारा जोडीदार मिळाला होता. आमचा विवाह नोंदणी पद्धतीनं पार पडला आणि मग हर्षलकुमारांनी आमच्या दोघांच्या एकत्र राहण्याच्या दृष्टीनं नाशिकला बदलीसाठी अर्ज दिला. तो मान्य होऊन त्यांना नाशिकच्या समाजकल्याणखात्यात बदली मिळाली. आमचा सुखी संसार सुरू झाला.

“आम्ही बराच विचार (मीच बराच विचार केला, कारण मागणी त्यांनी घातली होती.) करून, माझ्या अंधत्वाचा आमच्या वैवाहिक जीवनावर काय दुष्परिणाम होऊ शकतो ह्याचा सर्वतोपरी विचार करूनच आम्ही आमचं लग्न केलं होतं.

“लग्नाला सहामहिने पण झाले नसतील तर मला आदल्या वर्षी झालेल्या सरकारी बँकेच्या मुलाखतीत उत्तीर्ण होऊन नागपूरच्या शाखेत पुढच्या महिन्याच्या १ तारखेला रुजू होण्याचं पत्र मिळालं.

“सुधामॅडम, मी भंडारा प्रकरण विसरण्यासाठी शाळेत शिकवून संध्याकाळच्या वेळात बँकेच्या नोकरीची तयारी करत होते. बरोबरीचे कित्येक अंध मित्र-मैत्रिणी सरकारी बँकांतून असलेल्या राखीव जागांवर नोकरीत भरती झाले होते. त्यांच्याकडून बँकेच्या नोकरीतील (भरपूर पगार, समाजात मान) फायदे समजले होते आणि म्हणूनच लहानपणापासून मला शिक्षक व्हायची इच्छा होती आणि ती पूर्ण होऊन मी सरकारी अंधशाळेत शिक्षिका झाले होते, तरीही ह्या शाळेमुळे घडलेल्या घटना विसरण्यासाठी मी बँकेची परीक्षा दिली होती. पास होऊन मुलाखतही झाली होती. मात्र पुढे अचानक घडलेल्या घटनांमुळे

मी बँकेच्या नोकरीला विसरले होते. मनासारखा पती मिळाला होता. लग्न होऊन छान सुखी संसार चालला होता,” तोच हा ‘कहानीमें ट्रीस्ट’ आला.

“कविता, अग, तू बँकेची चालून आलेली नोकरी नाकारलीस? ग्रेट आहेस तू!” मी न राहवून कविताला प्रश्न केला.

“अहो मॅडम, माझा नवरा माझ्याशी लग्न करून संसार थाटायला म्हणून मोठ्या मुश्किलीनं नाशिकला बदली करून घेऊन आला होता. त्याला नागपूरला बदली मिळणं कठीण होतं आणि मला त्याला नोकरीसाठी सोडून जाणं आता वाटत नव्हतं. बँकेत बदल्या होत राहणार आणि मग प्रत्येक वेळी हा प्रश्न आलाच असता. त्यापेक्षा मी माझ्या शिक्षकीपेशात विद्यार्थ्यांबरोबर आनंदात होते ते महत्त्वाचं वाटलं. संसारही एकत्र राहून करताना चार पैसे कमी मिळाले तरी हरकत नाही असा विचार केला. हर्षलकुमारांना मी त्यांच्यामुळे हा निर्णय घेतला असं वाईट वाटलं, पण असं सांगून त्यांचं समाधान केलं. आज मागे वळून बघताना घेतलेला निर्णय योग्यच वाटतो.

“शाळा, संसार, ह्यांची नोकरी, छान चाललं आहे. आमची छोटी पूर्वा आता पाच वर्षांची आहे. तिच्या जन्माच्या वेळी धागधूक होती. ती डोळस आहे असं समजलं आणि मला आई झाल्याचा दुप्पट आनंद झाला बघा. माझ्या आईनं बाळंतपणापासून मला त्रास होऊ नये म्हणून खूप काळजी घेतली आहे.

“अहो, ही अंध मुलं पालकांना सोडून आमच्या जबाबदारीवर इथे राहताहेत त्यांचं चांगलं संस्कारित पालनपोषण करणं हे माझं कर्तव्य आहे. कोरोना महामारीच्या काळात काही अडचणी न येता आम्ही ऑनलाईन शाळा व्यवस्थित चालवली आणि चालवत आहोत. माझ्या आईच्या, पतीच्या मदतीशिवाय मी हे कितपत करू शकले असते, असं कित्येकदा वाटतं..”

“कविता, तुला असं वाटतं, तरी तू स्वयंपूर्ण आहेस.. तू एकटीनं आयुष्यात स्वकर्तृत्वावर विश्वास ठेवून बरंच काही सकारात्मकपणे केलं आहेस. त्याचं हे चांगलं फळ म्हणून मदत करणारी चांगली माणसं तुला सातत्यानं भेटत गेली. अग, पेरावं तसं उगवंतं...तुझा गोड, लाघवी, मदतशीर, याबरोबर आत्म विश्वासी स्वभाव, शाळा-कॉलेजात घेतलेलं उच्चशिक्षण, पैशांचा लोभ न करता चालू ठेवलेली ही निवासी शाळेतील नोकरी, अंगावर घेतलेल्या जबाबदाऱ्या हे तुला सदैव तारून नेईल..”

“सुधामॅडम, कोविडमुळे माझं ‘लॉ शिक्षण्याचं’ तसंच ‘गाण्यातील विशारद’ करायचं लांबलं गेलं हो. पण, आता मी वेळ काढून इथलं लॉ कॉलेज जाईन करणार आहे. अहो, अपंगांना आपले कायदे माहित नसतात, वकिली सल्ला घ्यायला तेवढे पैसेही नसतात. म्हणून मला वकिलीचं शिक्षण घेऊन होईल तितकी मदत समाजातील गरजूंना करायची आहे.

शाळेतील संगीतशिक्षकांकडून गाणं शिकून विशारद व्हायचे आहे. माझ्या भावांच्या बरोबर गायचं आहे. पूर्वाला मला सर्वतोपरी चांगलं शिक्षण देणाऱ्या शाळेत घालायचं आहे. बघू या तिला कितपत जमेल आजचं स्पर्धात्मक जीवन, असं तिची आई असल्यामुळे मला वाटते. माझ्या आई-वडिलांनी मला घडवलं तसंच तिलाही मला सकारात्मक संस्कार करून घडवायचे आहे... 'काशीस जावे नित्य वदावे' म्हणतात तर मग भविष्यात घडव्याशा वाटणाऱ्या गोष्टी नित्य विचारात आणणे आणि घडवू पाहणं आपल्या हातातच असतं ना?

“एक सिक्रेट मी कोणाला सांगितलेलं नाही, ते आज सांगते. पुढच्या वर्षीपासून मॅरेथॉनमध्ये पळायला सुरुवात करायची आहे. सृष्टी खामकरचा ग्रुप भाग घेतो त्यांच्याबरोबर मीपण भाग घेणार आहे.”

कविता भरभरून तिच्या भविष्याबाबतच्या कल्पना सांगत होती. मला तिच्या त्या विचारांचे कौतुक वाटत होते. लग्न, मुल झाले की हुश्र होऊन घरकाम, नोकरीत आयुष्याची इतिकर्तव्यता झाली, असे समजणाऱ्या सर्वसाधारण डोळस व्यक्तींचे डोळे उघडणारे हे विचार - एका पस्तिशीतल्या अंध महिलेकडून ऐकताना मला भरून आले होते. तितकीच मला इतक्या वर्षांत अपंगक्षेत्रात काम करूनही वकिलीचा अभ्यास करायला सुचण्यासाठी, कारण समोर असूनही 'न दिसल्याची' लाजही वाटली.

कविताचे बोलणे ऐकताना तासापेक्षा जास्त वेळ झाला होता. बरेच फोन येऊन गेले होते, ते मी दुर्लक्षित केले होते. कारण मला हे संभाषण संपूच नये असे वाटत होते. मी तिला म्हटले, “कविता, तुझ्या वकिली शिक्षणाला, गायनाला शुभेच्छा आहेतच आणि तू मॅरेथॉनही यशस्वी करशील... हा

सगळा जीवनप्रवास पाहताना तुला कसं वाटतंय?”

“सुधामॅडम, एकच इच्छा आहे, मला लोकांना जसं औटघटकेचं राज्य मिळतं तशी औटघटकेची दृष्टी मिळावी असं नेहमी वाटतं.. मला माझ्या आईला डोळेभरून पाहायचं आहे. आयुष्यभर कष्ट करून रापलेल्या हातांचा प्रेमळ स्पर्श आजही कायम तोच आहे अशी ती माऊली कशी दिसत असेल? ज्यांनी लहानपणी हात धरून जगाची ओळख करून दिली. कुटुंबप्रमुख म्हणून खस्ता खाल्ल्या ते वडील कसे दिसत असतील? माझ्या मनातल्यासारखेच नक्की असतील.. माझी प्रेमळ भावंडं मला पाहायची आहेत...”

“मी अंध असूनही मला समाजात आत्मविश्वासानं जगण्यास मदत करणारे माझे मित्र-मैत्रिणी कसे दिसतात ते बघायचं आहे... समाजाला न जुमानता माझ्याशी लग्न करून माझ्यामागे सतत उभे असलेले माझे पती हर्षलकुमार कसे दिसतात हो?”

“आई’, म्हणून हाक मारून गळ्याला मिठी मारणारी माझी पूर्वा मला डोळेभरून पाहायची आहे. माझे अंध विद्यार्थी मला बघायचे आहेत आणि सुधामॅडम, तुम्हालाही मला बघायचं आहे. मला असं औटघटकेच्या दृष्टीचं वरदान मिळेल ना हो?”

‘तथास्तु!’ म्हणत मी हुंदका आवरत फोन खाली ठेवला. बंद न करता फोनलाच हात जोडले!

- सुधा हुजूरबाजार-तुंबे

sudha.tumbe@gmail.com

(स्वानुभवावर आधारित लेख)

अ
भि
नं
द
न

अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाध्यक्ष आणि महाराष्ट्र शासनाचा 'विंदा करंदीकर जीवनगौरव पुरस्कार' प्राप्त सुप्रसिद्ध साहित्यिक डॉ. रविंद्र शोभणे ह्यांच्या शुभहस्ते, १० फेब्रुवारी २०२४ रोजी 'शिवमतभैरव' ह्या काव्यसंग्रहाला मिळालेला कविवर्य माधवानुज काव्य पुरस्कार स्वीकारताना कल्याण सार्वजनिक वाचनालयाच्या शतकोत्तर हीरकमहोत्सवी सोहळ्यात कवी डॉ. घनश्याम बोरकर.

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी

शिक्षणाचे मूल्य आणि मूल्यांचे शिक्षण

बहुतेक प्राणी आणि पक्ष्यांमध्ये जन्माला येताच आपापले जगणे सुरू करण्याची उपजत क्षमता दिसून येते. मात्र मानवामध्ये ही क्षमता निर्माण होण्याचा कालावधी बराच मोठा असतो. जीवन जगण्याची क्षमता काही अंशी उपजत असली तरी ती बऱ्याच अंशी शिक्षणातून आणि जिज्ञासेतून निर्माण होते. मानवी मूल हे अनौपचारिक आणि औपचारिक शिक्षणाचे धडे घेत वाढते. त्यामुळेच शिक्षणाचे मूल्य हे मूलभूत गरजांइतके अमूल्य आहे.

शिक्षण माणसाला व्यक्त व्हायला शिकवते, इतरांचे विचार समजून घेऊन ग्रहण करायला शिकवते अनुभवांची चिकित्सा करायला शिकवते. त्यामुळे जीवनातले शिक्षणाचे स्थान हे अतुलनीय आहे हे निर्विवाद. शिक्षणाने घडलेली मुले स्वतःचे आयुष्य घडवतीलच, त्याचबरोबर वैचारिकदृष्ट्या आणि अनुभवदृष्ट्या संपन्न नागरिक म्हणून समाजाला समृद्ध करतील अशी अपेक्षा असते. एक चिनी म्हण आहे, 'तुम्हाला एका वर्षासाठी नियोजन करायचे असेल तर भात लावा, एका दशकासाठी नियोजन करायचे असेल तर झाडे लावा, पण आयुष्यभरासाठी नियोजन करण्याचा विचार असेल तर तुमच्या माणसांना शिक्षण द्या.' आपल्या अंदाजपत्रकामध्ये शिक्षणावर किती खर्च प्रास्तावित केला जातो यातून शैक्षणिक धोरणासंदर्भात आपण किती गंभीर आहोत हे लक्षात येते.

शिक्षण ही अध्ययन सुकर करून, ज्ञान, कौशल्य, मूल्ये, विश्वास आणि चांगल्या सवयी प्राप्त करण्याची प्रक्रिया आहे. शिक्षणाविना मनुष्य बिनशेपटीचा पशूच असतो हे सांगूनही शिक्षणाचे जीवनमूल्य समजायला जीवनमूल्यांचे शिक्षणही आवश्यक असते. १९५२-५३च्या नॅशनल कमिशन फॉर सेकंडरी एज्युकेशनने नमूद केल्याप्रमाणे 'चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती घडवणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.'

काही वर्षांपूर्वीची गोष्ट. माझ्याकडे दुधाचा रतीब घालणाऱ्या मुलाने दहावीनंतर शिक्षण सोडून दिले आणि

छोटीमोठी कामे करून घरखर्चाला हातभार लावू लागला. घरची परिस्थिती बेताचीच होती, वडील आमच्या शाळेच्या वसतिगृहात स्वयंपाकी असल्याने अगदी उपाशी राहण्याची पाळी नव्हती तरी परिस्थिती हलाखीचीच होती. हा मुलगा रोज पहाटे न चुकता, थंडी, वारा, पावसात नियमितपणे गावाच्या बाहेर असलेल्या गोठ्यात जाऊन दूध आणत असे. सकाळी सहाच्या ठोक्याला तो दूध घेऊन हजर असे. महिन्याच्या शेवटी घेतलेल्या दुधाचा हिशोब करून, मी त्याची चिठ्ठी बनवून तो कागद आणि पैसे पाकिटात घालून त्याच मुलाकडे, 'गोठ्याच्या मालकांना हे दे' असे सांगून त्याच्या मेहनतीचे पैसेही त्याला वेगळे देत असे. साधारण आठ-नऊ महिने हा परिपाठ विनाखंड सुरू राहिला. गोठ्याचे मालक गावातले कार्यकर्ते असल्याने कधीतरी गावात, किंवा कोणत्यातरी समारंभात भेटत. काय-कसे इतकेच बोलणे होत असे. सगळे सुरळीत सुरू होते. आठ नऊ महिन्यांनी या मुलाला कोणत्यातरी कारखान्यात नोकरी लागली व पहाटेच कामावर जावे लागणार असल्याने त्यानेच रतीबासाठी दुसरा मुलगा आणून दिला. हा नवीन मुलगा आमच्या महाविद्यालयात प्रथम वर्षात शिकत होता. तोही आधीच्या मुलासारखा अगदी व्यवस्थित, नियमित वेळेवर दूध आणून द्यायचा. त्या महिनाअखेर नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे या नवीन मुलाकडे चिठ्ठी आणि पैसे दिले व मालकांना नेऊन दे असे सांगितले. दुसऱ्या दिवशी मालकांनी त्या मुलाबरोबर निरोप पाठवला, 'या महिन्याचे बिल मिळाले, परंतु मागील नऊ महिन्यांचे काय?' ते ऐकून मी तर भयचकित झाले. मी दर महिन्याला पाठवलेले पैसे त्या मुलाने कोणाकडे दिले? चौकशीअंती कळले की त्या आधीच्या मुलाने मालकांकडे पैसे दिलेच नव्हते. मला काय करावे कळेना. शेवटी त्याला बोलावून घेतले. तो खूपच घाबरलेला होता. त्याने कसेबसे सांगितले की त्याने पैसे दिले नव्हते पण माझ्या सर्व चिठ्ठा जपून ठेवल्या होत्या. नोकरीतून पैसे जमा झाल्यावर तो

परस्पर त्या मालकांना पैसे नेऊन देणार होता. त्या चिठ्या त्याने मला दाखवल्या. क्षमा मागत, गयावया करत मी सगळे पैसे परत करतो पण शिक्षा करू नका, पोलिसात देऊ नका, असे म्हणत रडू लागला. त्याचा राग येण्याऐवजी खरे तर मला त्याची दया आली. मला हसावे, रडावे की रागवावे, काहीच कळेना. म्हणजे गेले आठ-नऊ महिने मालकांचा समज असा झाला असणार की या बाई फुकटच दूध घेत आहेत. त्यांचे माझ्याबद्दल किती वाईट मत झाले असणार हा विचारही मला करवेना. लहानशा गावातल्या एकमेव कॉलेजची प्राचार्या म्हणून तिथे कदाचित पदाचा धाक असल्याने, संकोचाने किंवा अन्य काही कारणाने ते याबद्दल मला किंवा अन्य कोणाला काहीही बोलले नसावे. या मुलाला पैशांची इतकी निकड होती तर त्याने माझ्याकडे मागितले का नाहीत? बरे, पैसे द्यायचेच नव्हते तर चिठ्या जपून ठेवण्याचे कारण काय? मला कशाचाच उलगाडा होईना. शेवटी मी त्या सगळ्या चिठ्या त्याच्याकडून घेऊन एकंदर रक्कम मालकांना दिली. कालांतराने त्या मुलाने थोडे थोडे करत ते सगळे पैसे परतही केले.

तरीही त्याच्या वर्तनाचा उलगाडा झाला नाही. दहावीपर्यंत आमच्याच संकुलात शिक्षण घेतलेल्या या मुलामध्ये शिक्षणाने कोणत्या मूल्यांचे रोपण केले असा विचार करू जाता, प्रामाणिकपणा, वक्तशीरपणा, कष्टाळू वृत्ती, या बाबी शिकवल्या असणार की ज्या त्याच्या वर्तनातून प्रतिबिंबित होत होत्या. या मुलाच्या वर्तनाचे विश्लेषण करताना याला प्रामाणिक म्हणायचे की अप्रामाणिक की अंशतः अप्रामाणिक? कसोटीच्या क्षणी व्यक्ती कशी वागते याच्यावर तिच्या नैतिकतेचा, नीतीमूल्यांचा कस लागतो. त्या वागण्यावर त्याची समाजातील प्रतिमा आणि प्रतिष्ठाही ठरते.

मूल्यसंकल्पना मांडताना आपण ती मूल्यं absolute- संपूर्ण असतात असे मानून चालतो. अगदी महाभारतातील युद्धात सत्यवचनी युधिष्ठिराने 'अश्वथामा हतः-नरो वा कुंजरो वा, अहम् न जानामी', असे अर्ध सत्य सांगितल्याने त्यालाही शिक्षा झालीच. सत्य प्रतिज्ञा मोडल्यामुळे जमिनीपासून चार अंगुळे अंतराळी चालणारा त्याचा रथ जमिनीवर टेकला. त्यामुळे व्यक्तीच्या वर्तनाचा विचार करताना त्याच्या वर्तनातून जी मूल्ये दृग्गोचर होतात त्यामध्ये तर तम, अधिकउणे असण्याला वाव नाही. पाठ्यपुस्तकातील अभ्यास, परीक्षा यापलीकडे शिक्षणाचा एक प्रमुख लाभ मूल्यशिक्षण हाही असला पाहिजे. शिक्षण हा मूल्यवर्धनाचा उपक्रम असला पाहिजे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये नमूद केलेले शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास. त्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये जी मूल्ये अथवा जे गुण विकसित करायचे आहेत ते प्रामुख्याने ज्ञान, कौशल्ये, समतोल दृष्टी आणि ओळख/व्यक्तित्व अशी आहेत. शिक्षणाने विद्यार्थी नैतिकदृष्ट्या सरळ, सामाजिकदृष्ट्या

जबाबदार आणि समाजहिताप्रती जागरूक सदस्य बनला पाहिजे. मूल्यशिक्षण म्हणजे व्यक्तीमध्ये मूलभूत मूल्ये आणि नैतिक तत्त्वे रुजवून विकसित करण्याची प्रक्रिया आहे. मूल्यशिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट व्यक्तीमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन, सभ्य आचरण आणि नैतिक निर्णयक्षमता वाढवणे हे आहे. सार्वत्रिक पातळीवर सर्वमान्य अशी काही मूल्ये मानली जातात- सत्य, धर्म-उचित आचरण, शांती, दया, प्रेम, आणि अहिंसा.

मूल्यांची काही वर्गवारी होऊ शकते. जशी की-

- १) नैतिक मूल्ये - प्रामाणिकपणा, एकात्मता, आदर, जबाबदारी आदी.
- २) सामाजिक मूल्ये - राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, सहकार, सहिष्णुता, सहानुभूती, करुणा इत्यादी.
- ३) सांस्कृतिक मूल्ये - संस्कृतीचा अभिमान आणि कौतुक, संस्कृती संरक्षण आणि संवर्धन, अन्य संस्कृतींचा सन्मान.
- ४) पर्यावरणीय मूल्ये - वैज्ञानिक दृष्टिकोन, शाश्वतता, पर्यावरण जबाबदारी आदी.
- ५) आध्यात्मिक मूल्ये - आध्यात्मिक जागरूकता असणे.
- ६) शैक्षणिक मूल्ये - कुतूहल, परिश्रम
- ७) आरोग्य आणि कल्याण मूल्ये - निरोगी जीवनशैली, स्वतःची आणि इतरांची काळजी.
- ८) आर्थिक मूल्ये - आर्थिक जबाबदारी, नैतिक आर्थिक व्यवहार, सचोटी.
- ९) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायमूल्ये - श्रमप्रतिष्ठा, समानता, सामाजिक न्याय, संवेदनशीलता.
- १०) वैयक्तिक मूल्ये - नीटनेटकेपणा, वक्तशीरपणा, सौजन्यशीलता, आत्मशिस्त, धैर्य, सकारात्मकता, प्रामाणिकपणा, समाजभान.

या सर्व मूल्यांचे शिक्षण अनौपचारिकपणे कुटुंब आणि समाजाकडून, तर औपचारिकपणे अभ्यासक्रमातून आणि अभ्यासेतर उपक्रमातून मिळत असते. मात्र शेवटी महत्त्वाचे ठरतात ती प्रत्येकाने स्वीकारलेली वैयक्तिक मूल्ये, जी परिणामी व्यक्तीचे समाजातील आणि व्यक्तिगत आयुष्यातील वर्तन निश्चित करतात. त्यामुळेच अशा मूल्यांची काटेकोर जोपासना करणाऱ्या व्यक्ती या प्रेरक ठरत असतात.

सेनेगलच्या फिफा टीमचा मॅनेजर आलिऔ सिसे याच्या धैर्याची बातमी वाचनात आली. २६ सप्टेंबर २००२ रोजी घडलेल्या एका बोटदुर्घटनेत- जूला ट्राजेडी- ज्या मध्ये १८६३ लोक बुडून मेले, ज्यात त्याच्या कुटुंबातील बारा व्यक्ती मृत्यूमुखी पडल्या. बातमी अशी होती, 'डझनभर नातेवाईकांच्या बोटदुर्घटनेतील मृत्यूची बातमी कळल्यावरही अंगावरचे कपडे काढून ठेवावेत, तसं त्यानं दुःख बाजूला ठेवलं आणि तो पुढचा महत्त्वाचा सामना खेळायला गेला. दुःख व्यक्त करायची चैन

त्याला परवडणारी नव्हती.'

सॅदिओ मॉने हा सेनेगलचाच नामांकित सॉकरपटू ज्याची वार्षिक कमाई दहा मिलियन डॉलर आहे. त्याच्या काही चाहत्यांनी तो वापरत असलेल्या तुटक्या आयफोन ११ वर टीका केली. त्याला ट्रोल केले. त्याने त्या टीकाकारांना दिलेले उत्तर विचार करायला लावणारे आहे. तो म्हणाला, 'मला दहा फेरारी गाड्या, वीस महागडी घड्याळे, दोन जेट विमाने अशा दिमाखाची गरजच काय? पूर्वी मी उपाशी राहिलो आहे, मी शेतात राबलो आहे, अनवाणी पायांनी खेळलो आहे. आणि शाळेतही फारसा गेलो नाही. आता मी लोकांना मदत करू शकतो. मी या पैशांचा विनियोग शाळा बांधण्यासाठी आणि गरिबांना अन्न आणि निवारा पुरवण्यासाठी करू इच्छितो. मी याच पैशांतून शाळा आणि स्टेडियम बांधले, अत्यंत गरिबीत जगणाऱ्या माझ्या देशातल्या लोकांना अन्न, वस्त्र निवारा दिला. याहून अधिक म्हणजे एका अत्यंत मागास आणि दारिद्र्याने गांजलेल्या सेनेगलच्या दुर्गम प्रदेशामध्ये राहणाऱ्या प्रत्येकाला मी सत्तर युरो प्रत्येक महिन्याला देतो. त्यांच्या कुटुंबाचा आर्थिक भार थोडा कमी करतो. मला उंची गाड्या, महागडी घरे, परदेशदौरे, विमाने यांचे प्रदर्शन मांडण्याची गरज वाटत नाही. उलट आयुष्यात मला जे मिळाले आहे त्यातील काही भाग जे वंचित आहेत त्यांना मी दिला तर ते माझ्या दृष्टीने जास्त योग्य ठरेल.'

अशी उदाहरणे केवळ परदेशातच सापडतात असे नक्कीच नाही. 'खाऊच्या पैशातून शाळकरी मित्रावर औषधोपचार' ही बातमी आपण सगळ्यांनी वाचली, दूरदर्शन च्या बातम्यांमधे पाहिली असेल. तासगाव तालुक्यातील नागाव कवठे जिल्हा परिषद शाळेतील पाचवीत शिकणाऱ्या आठ-दहा मुलांनी खाऊसाठी मिळालेले पैसे जमा करून आपल्या शाळकरी मित्रावर औषधोपचार केले. त्याबद्दल त्यांनी कोणालाही सांगितलेदेखील नाही. थोड्या दिवसांनी त्यातील एकाच्या पालकांना या गोष्टीची कुणकुण लागल्यावर त्यांनी चौकशी केली आणि त्यांना हे सत्य कळले. त्या विद्यार्थ्यांचे सर्वांनी कौतुक तर केलेच, शिवाय असे आदर्श जर इतरांसमोर आले तर आज शाळेत किरकोळ वादामध्ये कोणीतरी कोणालातरी दांडक्याने, कोयत्याने मारले, नापास होण्याच्या भीतीने आत्महत्या केली अशा अस्वस्थ करणाऱ्या घटनांना पायबंद बसेल. शिक्षण आणि मूल्यशिक्षण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे लक्षात आणले तर विद्यार्थ्यांच्यामध्ये वर्तनबदल घडवता येईल. अभ्यासक्रमात नेमलेल्या पाठांमधून हे कसे शक्य होते ते पुढे येईलच...

- डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी

anjali.ptwrdrhn@gmail.com

॥ग्रंथान्नी॥✱॥

तस्मै श्री गुरूवे नमः

दिगंबर वामन राऊत

मूल्य ६०० रुपये
सवलतीत ३६० रुपये

निवडक रवींद्र शोभणे

संकलन
चांगदेव काळे
डॉ. निर्मोही फडके

मूल्य १००० रुपये
सवलतीत ६०० रुपये

संजीवनी खेर

कार्यकर्ती लेखिका

देशी-विदेशी लेखिकांविषयी जाणताना आपल्याच देशातील लेखिका, ज्या परिसराबद्दल, विषयांबद्दल लिहितात तो आपल्याला अपरिचित असतो. मग तो केरळ असो, की तेलंगण असो. म्हणूनदेखील निवेदन ऐकणं, अभिवाचन, मुलाखत पाहणं-ऐकणं हा समृद्ध करणारा साहित्यिक अनुभव असतो. आज मी दक्षिणेतील मधागत विलक्षण मधुर समजल्या जाणाऱ्या तेलुगू भाषेतील क्रांतिकारी लेखन करणाऱ्या पोपुरी ललिथा कुमारी ऊर्फ वोल्गा ह्या साहित्यिकेविषयी सांगणार आहे.

तिचा जन्म ५ जानेवारी १९५० रोजी गुंटूर येथला. तिचं बालपण हैदराबाद इथे गेलं, शिक्षणही तिथेच झालं. तिने तेलुगू भाषेत एम.ए. केलं. कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणून काम करतच आपलं लेखन आणि राजकीय काम सुरू ठेवलं. तिचे वडील साम्यवादी विचार मानत होते. तिं लहानपणापासून आपल्या वडिलांना सामाजिक आणि राजकीय कामात गुंतलेलं पाहिलं. त्यांच्या बोलण्यावागण्यातून सामाजिक अन्यायाविरोधाचा रंग दिसे नि तो अन्याय दूर करायचा मार्ग साम्यवादी विचारातून आणि क्रांतीतून जातो यावर त्यांची श्रद्धा होती. साहजिकच तिच्यावरही परिणाम झाला झापटल्यासारखी तिंही त्यासंबंधी वाचन करायला सुरुवात केली. त्यात पार बुडून गेली.

तिच्या वोल्गा ह्या रशियन वाटणाऱ्या नावामागे एक रहस्य आहे. हे तिचं टोपणनाव तिचं नव्हतंच. ज्या दिवशी नाझी सैन्यानं वोल्गानामक क्रांतिकारक तरुणीला गोळ्या घातल्या त्या दिवशी तिची थोरली बहीण जन्मली होती. रशियन वोल्गाच्या आठवणीत वडिलांनी तिचं नाव वोल्गा ठेवलं होतं, पण दुर्दैवानं तिचा बालपणीच मृत्यू झाल्यानं बहिणीचं नाव ललिथानं लेखनासाठी टोपणनाव म्हणून घेतलं. त्याच नावाने पुढे ती प्रसिद्ध आहे. तिची एकूण ५१ पुस्तकं आहेत. तिला स्वतःला लघुकथालेखन अधिक आवडतं. मोठा आशय मांडायचा असेल तर ती कादंबरीचा पर्याय घेते. तिचं बहुतेक सारं लेखन तेलुगू

वोल्गा

भाषेत झालं आहे. पण अभ्यासपूर्ण लेखन तिने इंग्रजीतही केलेलं आहे. ५१ प्रकाशित लेखनात सात कादंबऱ्या, सहा कथासंग्रह, नऊ संपादित संग्रह, १२ अनुवादित पुस्तकं, निबंध, कविता, नाटकं अनेकींच्या काव्याचे चिकित्सक संग्रह आणि तीन स्त्रीमुक्तीसंबंधीचे सैद्धांतिक लेखनाचे ग्रंथदेखील तिं लिहिले आहेत.

तिला अनेक साहित्यिक, राजकीय पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत. स्वेच्छा, राजकीय कथालू, नीली मेघलू, चरित्र स्वरालू या प्रमुख ललित कृती आहेत आंध्र प्रदेशचा उत्कृष्ट लेखनासाठीचा लघुकथासाठीचा नंदी पुरस्कार मिळालाय. तेलुगू विद्यापीठाचा लक्षणीय लेखनाचा पुरस्कार, सुशीला नारायण रेड्डी पुरस्कार, कांडुकूरई वीरसलिंगम साहित्य पुरस्कार, 'विमुक्तासाठी' साहित्य अकादमी पारितोषिक, लोकनायक अॅवॉर्ड अशा पुरस्कारांनी तिच्या लेखणीचा गौरव झालेला

हा नवा दृष्टिकोन प्रेक्षकांना पसंत पडला. पुराणातील कथांचं पुनरावलोकन करून कथा वेगळ्या अर्थानं पुढे जाते असं लक्षात येतं. ह्या कथेत सीता रामानं त्याग केल्यावर आपल्या मुलांसह वाल्मीकी आश्रमात राहत असते; तेव्हा तिची भेट शूर्पणखेशी होते. तिनं आपल्यावरील भीषण हल्ल्यानंतर जीवन कसं काढलं असेल, तिला प्रेम लाभलं असेल का असे अनेक प्रश्न सीतेच्या मनात असतात. इथली शूर्पणखा ही त्या अवहेलनेतून बाहेर आलीय. एका देखण्या उपवनाची निर्मिती तिनं केली आणि तिच्या आयुष्यात सुधीर नावाचा बलदंड पुरुष तिच्या रूपापेक्षा गुणांवर लुब्ध आहे. सीता आणि शूर्पणखा ह्या आपल्या सुखदुःखाचे पट मांडतात. शूर्पणखेनं आपल्या क्रोधावर, सूडभावनेवर मात केली आहे. सीतेनंही तिच्या सहवासात एक विचार आत्मसात केलाय- आपली मुलं राजधानीत गेल्यावर आपण आपल्या धरणीमातेच्या कुशीत सामावू, दुःखं उकरत बसणार नाही.

शूर्पणखेचं पात्र, तिचा अभिनय, तिची दशा प्रेक्षकांना पटली. सुरुवातीला नृत्य करणाऱ्या कलाकार स्त्रियांच्या मनातदेखील शूर्पणखा ही दुष्ट राक्षसी आहे हेच चित्र होतं. अन् जेव्हा त्यांना समजावले की शूर्पणखा ही द्रवीड स्त्री आहे आणि तिचं राहणं-वागणं भिन्न आहे. त्यांची संस्कृती वेगळी असते. या लोकांचं वर्णन पुराणकथांतून राक्षसी असं केलेलं असतं. उत्तरेतील आर्य लोकांहून ते वेगळे दिसतात. कलाकारांनाही ते पटलं. परंतु हेच नृत्यनाट्य दूरदर्शनवर करायचं ठरलं तेव्हा अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. तेथील अधिकाऱ्यांना सीता आणि द्रौपदीचं दुःख कळू शकत होतं, पण शूर्पणखा राक्षसी आहे, तिनं नको त्या गोष्टीची लालसा धरली, उद्धटासारखं रामाला विवाहाबद्दल विचारलं, त्याची शिक्षा तिला मिळालीय. त्याचं काय दुःखं करायचं? तीही राजकन्या होती. त्या वनांची रक्षक होती, सुंदरतेची उपासक होती, तिचं रामावर मन गेलं हे चुकीचा कसं ठरू शकतं? त्यासाठी एवढी भीषण सजा? त्यांना पटवून देणं अवघड होतं. त्यांनी शूर्पणखेच्या तोंडची वाक्यं सेन्सॉर करायला लावली. ह्या घटनेतून लेखिकेनं स्वतंत्रपणे शूर्पणखेवर लिहायचं ठरवलं. 'आपण दोन भिन्न वंशांच्या सत्ताधीशांच्या महत्त्वाकांक्षेचे बळी आहोत' हे जे त्या सुरुवातीला गातात त्याकडेही वेगळा दृष्टिकोन म्हणून पाहायचं सामंजस्य अधिकाऱ्यांमध्ये नव्हतं. त्यांच्याशी वाद घालूनही त्यांनी समजून घेतलं नाही तेव्हाच एका नव्या विचाराच्या कादंबरीनं जन्म घेतला.

'सीतेची मुक्ती' खरं तर ही फक्त सीतेचीच नव्हे तर रामाचीही मुक्तीची आस आहे. ह्यात तिनं कुणालाही दोष दिलेला नाही. प्रस्थापित बंधनं, राजकर्तव्य ह्यात अडकलेला रामही स्वतःची मुक्तता इच्छित आहे. तोही सीतेविना असहाय्य आहे. ती त्याची शक्ती आहे. तिनं आयुष्यभर त्याच्यावर,

त्याच्या अडचणींवर स्वतःचा अभिमान त्यागून विचार केलाय. अग्निपरीक्षेच्या वेळी तिला खात्री होती की रामानं हे फक्त जनसामान्यांच्या मनातील किंतू जावा म्हणून सांगितलं आहे. सीता हे समजून घेईल ह्याची त्याला खात्री होती. म्हणून तो कथेत म्हणतो 'सीते मला तू माफ करू नकोस.'

रामाची व्यथा मांडताना लेखिकेनं रामाला आपले गुरुजन आणि वडिलधान्यांनी एकप्रकारे लादलेलं वा कर्तव्य म्हणून राजधर्माचं पालन पार पाडावं लागलं, रघुवंशांच्या आखून दिलेल्या मर्यादांच्या दडपणात स्वतःच्या इच्छाआकांक्षांचा कायमच बळी द्यावा लागला आहे. तो एकाकीपणे राजवाड्यात अश्रू ढाळतोय. सीतेच्या विरहात तो कासावीस झालाय. त्याचं वैयक्तिक सुखदुःख राजधर्मापुढे कःपदार्थ मानायला त्याच्या गुरूंनी त्याच्या मनावर बिंबवलं आहे. त्यानं एक प्रकारे सीतेशी विवाह करताना परशुरामाला आर्यधर्म सर्व शक्तिनिशी राबवीन असं वचन दिलेलं आहे. आपल्या पत्नीशी कुठल्या गोष्टी बोलायच्या कोणत्या नाही हेदेखील आर्य धर्मानं ठरवलेलं असल्यानं, रामाला आपल्यावरील बंधनांची जाणीव होते. तो सीतेवर आपण केलेल्या अन्यायाने व्यथित होतोय. सीता किती समर्थ भूमीकन्या आहे ह्याची त्याला संपूर्ण कल्पना आहे. केवळ राजधर्मानं बांधल्या गेलेल्या रामासाठी ती अग्नीदिव्याला तयार झाली होती. एक प्रकारे तिनं त्याच्या राजधर्माला नि पर्यायानं त्याला समजून घेतलं होतं. राम मात्र तिच्यासोबत घालवलेले वनवासातील आत्यंतिक सुखाचे क्षण आठवत होता. म्हणूनच तो म्हणतो 'सीते तू मला मुळीच क्षमा करू नकोस'. तिनं रामाची कोंडी ओळखली आहे. राम-सीतेच्या प्रेमाला राज-सिंहासनानं जखम केली होती, सीतेला अपमानित केलं होतं. सीता रामाशी बांधील होती, पण राम राजधर्म आणि रघुवंशाशी! त्याच्यातील हृदय मात्र सीतेशीवाय रिक्त होतं. त्याला ह्या जोखडातून मुक्ती हवी आहे. पुत्रांना आपल्याकडे सोपवून ती मुक्त होऊ शकत होती, पण पुढील राजाची व्यवस्था करून तिनं त्याच्या मुक्तीचा मार्ग प्रशस्त केला आहे. ती आता आपल्याकडे येणार नाही याची त्याला खात्री होती. हा आपला चिरविरह भोगणं हेच आपलं प्राक्तन आहे, असं तो म्हणतो.

या लहानशा कादंबरीत सीतेला अहल्या, रेणुका, शूर्पणखा आणि ऊर्मिला भेटतात. प्रत्येकीचं दुःख, वेदना, प्रतारणेचा फटका वेगळा पण लेखिकेने कुणालाही हतबल झालेलं दाखवलेलं नाही. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीवर झालेला अन्याय समोर ठेवलाय. त्यातून त्यांनी काढलेला मार्ग सीतेलाही मार्ग दाखवतोय. त्या दुःखी स्त्रियांमधील भगिनीभाव लेखिकेला ठळक करायचा होता. एकमेकींशी बोलून त्या मोकळ्या होतात. आपलं कर्तव्य पार पाडत असताना स्वकडे त्या पाहू शकल्या हेच त्यांचं संचित म्हणावं लागेल. त्या समर्थ बनल्या त्या सूडाच्या भावनेतून नव्हे, तर शूर्पणखानं सृजनशील कामं करून

उपवन बनवले, रेणुकानं शिल्पग्राम, आश्रमपाठ दुर्लक्षितांसाठी केला अहल्यानं आणि राजगृहातील कर्तव्य ऊर्मिलेनं पार पाडली. रघुवंशाचा समर्थ वारसा अयोध्येला सोपवून सीतेनं आपला स्वतःचा अभिमान जपला. ज्यानं आपल्याला गर्भवती असताना वनवास दिला त्या रामावर प्रेम असूनही तिनं त्याचा आणि राजधानीचा मुलांसह त्याग केला. त्यांनी कुठेही मनानं वा कृतीनं विध्वंस केला नाही.

लेखिकेनं साहित्याप्रमाणे नाटकं, समीक्षा, चित्रपटांसाठी पटकथा लिहिल्या आहेत. शिवाय चित्रपटांसाठी स्वतंत्र लेखन केलं आहे. तिनं एनएफडीसीसाठी केलेल्या फिल्म साठी तिला प्रतिष्ठेचा नंदी पुरस्कार मिळाला आहे. तेलुगू फिल्म 'थोडू'साठी तिला लेखनाचा पुरस्कार मिळाला आहे. लहान मुलांसाठी चित्रपटकथा नि पटकथा लेखन केले आहे. लिबरेशन ऑफ सीतामध्ये - अहल्या, रेणुका, शूर्पणखा, ऊर्मिला यांची जीवनं, संकटं, स्त्री म्हणून वाट्याला आलेली प्रतारणा, अपमान, एकाकीपण. मुलगा, पती यांनी केलेला दाखवलेला अविश्वास तिला काही वेगळंच सांगत आहे. ह्या साऱ्या भावनिक गुंतवणुकीतून अपार प्रेम करूनही आलेलं हताश वास्तव सीतेसमोर त्या उलगडून सांगत आहेत. ह्या लहानशा कादंबरीत अनेक दृष्टींनी ही कथा स्त्रियांना प्रेमाने निर्माण झालेल्या

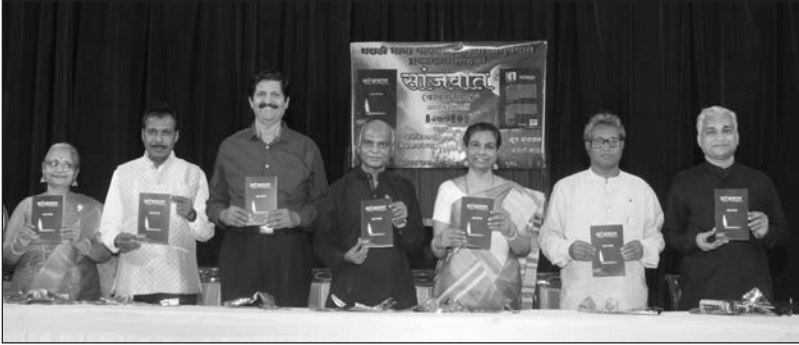
बंधनातून मानसिक मुक्तीचा मार्ग दाखवत आहे. लेखिका स्त्रीमुक्तीवादी असल्यानं कुठल्याही नात्यातील अन्याय ती सहन करत नाही. बऱ्याचदा असं होतं की स्त्रियांचा कैवार घेतांना साध्याशा गोष्टींचा बाऊ केला जातो. तसे तर अनेक सहनशील पुरुष संसारात पुष्कळ सहन करत असतात; पण एका परीनं त्यांनाही वाईट नाव येतं. त्यांच्यावर हा अन्यायच नव्हे का? स्त्रियांना न्याय म्हणजे पुरुषांवर अन्याय असं होऊ शकत नाही ह्याचं भान स्त्रीवादी स्त्री-पुरुषांनी ठेवलं पाहिजे.

तिच्या 'स्वेच्छा' ह्या कादंबरीनं तिची स्त्रीवादी लेखिका म्हणूनची ओळख पक्की झाली. तेलुगू भाषेत इतक्या प्रभावीपणे स्त्रीसमस्यांना कुणी हात घातला नव्हता हा तिच्या साम्यवादी असण्याचाही भाग असेल.

वोल्याच्या लिखाणातलं वेगळेपण वाचकाला जाणवत असतं. ती बहुधा ऐतिहासिक घटनांमधील जागेत नवे विचार भरते. तिचे विचार सर्वानाच पटतील असे नाही पण निदान विचार करायला नक्कीच लावतील.

- संजीवनी खेर

sanjeevanikher@gmail.com

'सांजवात' कवितासंग्रह प्रकाशित

अशोक भिंगार्डे यांच्या ग्रंथाली प्रकाशित 'सांजवात' या कवितासंग्रहाचे मुंबई विद्यापीठ पदवीदान सभागृहात नुकतेच प्रसिद्ध लेखिका आणि कवयित्री प्रा. प्रतिभा सराफ यांच्या हस्ते प्रकाशन करण्यात आले. यावेळी लेखक समीक्षक शिवाजी गावडे, कमलाकर राऊत, रविकिरण पराडकर, संतोष खाड्ये यांची प्रमुख उपस्थिती होती. यावेळी बोलताना प्रा. प्रतिभा सराफ यांनी "अशोक भिंगार्डे यांच्या 'सांजवात' या कवितासंग्रहात नवीन आशयाच्या कविता असून, ते चांगले समीक्षक असल्याने त्यांच्या कवितांमध्ये बरेच नवीन शब्द, नव्या प्रतिमा आल्याने साहित्यात मोलाची भर घातली गेली आहे. तसेच कवितासंग्रहातील प्रत्येक कवितेचा त्यांनी काटेकोरपणे विचार केलेला दिसतो. त्यामुळे त्यांच्या कविता चांगल्या मुक्तछंदातील असून, त्यांना ताल, लय आणि छंद आहे. कवितांमध्ये त्यांनी चांगला आकृतिबंध, रूपबंधही जोपासला आहे." असे म्हटले. याप्रसंगी लेखक, समीक्षक शिवाजी गावडे, कवी-गीतकार कमलाकर राऊत, कवी-व्याख्याते रविकिरण पराडकर, कोमसापचे पार्ले शाखा अध्यक्ष संतोष खाड्ये यांनीही सांजवात कवितासंग्रहाबाबत आपले विचार मांडले. या अनुषंगाने झालेल्या कविसंमेलनात मनोज धुरंधर, सोनाली जपे, समीर बने, स्वाती गावडे, कविता राऊत यांनी कविता सादर केल्या. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन आणि निवेदन स्वाती गावडे यांनी केले.

शरद काळे

कृषिक्षेत्रातील आव्हाने

वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये शहरी आणि ग्रामीण भागात विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या समवेत जी शैक्षणिक चर्चासत्रे गेली पंचवीस वर्षांहून अधिक काळ होत आहेत (आता ती चर्चासत्रे 'विज्ञानधारा' या शीर्षकाखाली होत आहेत), त्या सर्व कार्यक्रमांमध्ये एक समान प्रतिसाद पाहावयास मिळतो. चर्चासत्र सुरू करताना विद्यार्थ्यांना तीन प्रश्न विचारून त्यांचे मत अजमावण्याचा प्रयत्न असतो. किती विद्यार्थ्यांचा कल शिक्षक होण्याकडे आहे, किती विद्यार्थ्यांचा कल वैज्ञानिक किंवा शास्त्रज्ञ होण्याकडे आहे आणि किती विद्यार्थ्यांचा कल शेतकरी होण्याकडे आहे. समान प्रतिसाद जो मिळतो, तो म्हणजे देशाच्या कोणत्याही राज्यात किंवा कोणत्याही भागात विद्यार्थ्यांचा कल या तिन्ही क्षेत्रांकडे जवळजवळ नसतोच! अभावाने दोन तीन हात वर झाले तर झाले, बाकी प्रतिसाद एकदम थंड असतो. कदाचित मोठा निष्कर्ष काढण्यासाठी प्रश्नांची व्याप्ती वाढवावी लागेल हे खरे असले, तरी नवीन पिढीचे मन यातून नक्कीच प्रतिबिंबित होते. असे का व्हावे? विशेषतः शेती आणि शिक्षण या क्षेत्रांविषयी एवढी उदासीनता समाजमनात का असावी? ह्या प्रश्नांची उकल करून विद्यार्थ्यांना या क्षेत्रांकडे वळण्यास कसे प्रवृत्त करता येईल, हे मोठे आव्हान आज समाजासमोर उभे आहे. शेती व्यवसाय किंवा शेतीविषयक ज्या बातम्या सतत प्रसिद्ध होत असतात, त्यात नकारात्मकता अधिक असते. भारताची लोकसंख्या १९६० ते २०२३ या काळात तिप्पट झाली. त्या दरम्यान भारतातील आयुर्मर्यादा ४८ वर्षांहून ७३ वर्षे झाली. त्यासाठी शेतीक्रांती महत्त्वाची होती, दरडोई धान्य आणि भाज्यांची उपलब्धता १९६०च्या दशकाच्या तुलनेत किमान तीन ते चार पटींनी वाढली, म्हणजे लोकसंख्यावाढ लक्षात घेतली तर हे उत्पादन १०-१२ पट वाढले, ही प्रगती देदीप्यमान अशीच आहे. परंतु विद्यार्थी वर्गात ह्या क्रांतीचे प्रतिबिंब नीट उमटू शकले नाही ही खेदाची बाब आहे. स्वातंत्र्यानंतर जो मेहनती शेतकरीवर्ग होता, तो अस्तंगत

होत असताना, नवीन पिढ्यांमध्ये काळ्या आईबद्दल वाटणारे प्रेम निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आपल्यासमोर आहे. त्यातच छोट्या शेतकऱ्यांचे प्रश्न बिकट होत आहेत. त्यामुळे परिस्थिती आणखी गंभीर होत आहे.

शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या काही सर्वात कठीण समस्या कोणत्या आहेत? आधुनिक शेतीच्या सर्वसमावेशकतेच्या मूलभूत चाचणी करणाऱ्या विविध आव्हानांना आज शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागत आहे, उदाहरणार्थ-

- आधुनिक शेती टिकवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या बहुमोल संसाधनांचा व्हास
- शेतजमिनीचा व्हास आणि तिची क्षमता कमी होणे
- उदासीन समाज आणि लोकसंख्याशास्त्रीय बदल
- शहरी विकासासाठी ग्रामीण शेतजमिनीचे रूपांतर
- नैसर्गिक शक्तींद्वारे मातीची धूप
- नैसर्गिक स्रोतांचे वनस्पतींना उपलब्ध असणारे प्रमाण कमी होणे.

एकविसाव्या शतकातील कृषिक्षेत्रातील सर्वात मोठे आव्हान जगाला शाश्वतपणे अन्नपुरवठा करणे हे आहे. सन २०५०च्या आसपास जागतिक लोकसंख्या स्थिरावेल असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. तोपर्यंत वाढत्या लोकसंख्येला अन्न पुरवणे आणि परिसंस्थांचे योग्य नियमन करून त्यात सुधारणा घडवत राहणे हे मोठे आव्हान असणार आहे. सर्व भावी पिढ्या स्वतःचे पोट भरू शकतील, यासाठी आवश्यक त्या धोरणांची निश्चिती करून सामंजस्याने त्यासाठी एकत्रित प्रयत्न करणे ही काळाची गरज आहे. वाढत्या जागतिक लोकसंख्येसह तसेच सध्या जो पुरेसे पौष्टिक अन्न उपलब्ध नसलेला वंचित समाजघटक आहे, त्यांच्यासह सर्वांना पौष्टिक आणि स्वादिष्ट अन्न मिळण्याची खात्री केली पाहिजे. हे करत असताना, भविष्यातील पिढ्यांसाठी जागतिक नैसर्गिक संसाधनांचा समतोल राखण्याचीही गरज आहे. आधुनिक

कृषिउद्योग अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे असे सहज लक्षात येते. शेतकऱ्यांचे प्रश्न आपल्याकडे कुठल्या न कुठल्या कारणांमुळे सतत समाजासमोर येत असतात. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कृषिक्षेत्रातील अनिश्चितता, खतटंचाई या समस्या तशा नवीन नाहीत. दिवसेंदिवस शेती अधिकाधिक गुंतागुंतीची आणि अवघड होत आहे. अशा समस्यांमुळे आपल्या जागतिक अन्नसुरक्षा, पर्यावरण आणि ग्रामीण भागातील जनतेच्या सामाजिक-आर्थिक कल्याणावर दूरगामी परिणाम होत आहेत.

हवामानबदल हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. म्हणूनच शेतीच्या भविष्यासाठी ती सर्वात मोठी संधीदेखील आहे. अन्नप्रणाली सध्या जागतिक हरितगृहवायूंपैकी एक तृतीयांश वायू उत्सर्जित करते हे लक्षात घेऊन निव्वळ शून्य कार्बनउत्सर्जन (नेट झीरो कार्बन एमिशन) अन्नप्रणालीपर्यंत पोहोचण्यासाठी जगभरात परस्परसहकार्य आणि संशोधनात नावीन्यपूर्णता आवश्यक आहे. त्याच वेळी, शेती मूलभूतपणे हवामानावर अवलंबून असते, त्यामुळे बदलत्या हवामानाशी जुळवून घेण्याचे सर्वोत्तम मार्ग ओळखणे आवश्यक आहे आणि शेतकऱ्यांना हवामानातील धोके व्यवस्थापित करण्यात मदत करणे आवश्यक आहे. हरितगृहवायू उत्सर्जन कमी करणाऱ्या आणि सध्याचे पीक उत्पादन टिकवून ठेवणाऱ्या शाश्वत कृषिपद्धतींच्या वापरास प्रोत्साहन देणे हे शेतीसाठी एक मोठेच आव्हान आहे. कुरणे आणि पीक यांची आवर्तनपद्धत वापरणे (एका वर्षी पीक तर पुढील वर्षी कुरणे, मग पुन्हा पीक), कंपोस्ट आणि खत वापरणे, खताची योग्य वेळ निवडणे, शीतकटिबंधात हिवाळ्यातील आच्छादन पिके, जमीन पडीक न राहू देणे, शाश्वत चराईपद्धती आणि खत मंद गतीने उपलब्ध करून देणाऱ्या पद्धती (स्लो रिलिज मेथड) हे सर्व उपाय हरितगृह

वायूउत्सर्जन कमी करू शकतात आणि सध्याची पीकउत्पादन पातळी टिकवून ठेवू शकतात. शेतकऱ्यांनी या आधुनिक पद्धतींचा वापर करण्यासाठी त्यांना आर्थिक प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे, त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल. तसेच इतर पद्धती वापरण्यासाठी सहजसाध्य मार्ग शोधण्याची आवश्यकता आहे.

शेतीसाठी भविष्यात आणखी एक मोठे आव्हान आपल्या जलस्रोतांच्या शाश्वत वापराचे असणार आहे. गेल्या ५० वर्षांमध्ये, शेतीने यासह इतर क्षेत्रांमध्ये मोठी प्रगती केली आहे. इस्राएलच्या सिमचा ब्लास यांनी लोकप्रिय केलेली ठिबकसिंचन पद्धती हे त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येईल. येत्या वर्षांमध्ये आपल्या जलस्रोतांच्या वाढत्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी या क्षेत्रात अशाच प्रकारचे नावीन्य आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी संशोधन करणे अतिशय महत्त्वाचे ठरणार आहे. बऱ्याच प्रदेशांमध्ये, पाण्याची गुणवत्ता आणि टंचाई ही एक गंभीर चिंता आहे. पशुधनउत्पादन आणि सिंचनावरही त्याचे दूरगामी परिणाम होत असतात. पाणी प्रकरणाची वस्तुस्थिती अशी आहे, की शेतीसाठी जागतिक पाण्याचा भरपूर वापर केला जातो; जगाच्या गोड्या पाण्याच्या पुरवठ्यापैकी ७० टक्के पाणी शेतीत वापरले जाते. जलस्रोतांचे कार्यक्षमतेने व्यवस्थापन करणे, नवीन शाश्वत सिंचनपद्धतींचा अवलंब करणे, पावसाचे पाणी साठवून भूजलपातळी वाढवणे आणि सांडपाण्याचे शुद्धीकरण करून पुनर्वापर करणे, यांसारख्या पर्यायी जलस्रोतांचा शोध घेण्याचे आव्हान आजच्या शेतकऱ्यांसमोर आहे. हवामानातील बदलामुळे सध्याच्या पाणीटंचाईच्या समस्या वाढू शकतात आणि कृषिउत्पादनासाठी पाण्याचा पुरेसा पुरवठा चालू ठेवण्याचे आव्हान त्यामुळे अधिक कठीण बनते.

ठिबकसिंचनाने काही उपप्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता असते. विशेषतः जी जमीन अतिशय सुपीक असते, अशा जमिनीत ठिबकसिंचन वापरत राहिले तर त्यातील मातीची ओल कमी होऊन सुपीकतेवर अनिष्ट परिणाम होऊ शकतो. शेतातील उभ्या वनस्पतींच्या मुळांशी ठिबकसिंचन दिले तर त्याचा फायदा वनस्पतींची वाढ चांगली होण्यासाठी होतो, हे खरे असले तरी दोन वनस्पतींच्या मध्ये असलेल्या जमिनीतील सूक्ष्मजीव मात्र पाण्याअभावी वाढू शकते नाहीत. त्याचा एकत्रित परिणाम काही वर्षांनी जाणवून जमिनीची सुपीकता नक्कीच कमी होऊ शकते. अशा सुपीक जमिनीसाठी ठिबकसिंचन व स्प्रिंकलर (कारंजे) पद्धतीने पाणी देण्याची गरज असते. म्हणजे त्या मातीची सुपीकता शाश्वत राहिल. विश्वापुढे असलेल्या समस्यांची चिंता करताना, स्थानिक पातळीवरच उपाय शोधले पाहिजेत (थिंक ग्लोबली, अँक्ट लोकली). शेतांमधून पॉली हाउसेस किंवा बंदिस्त व नियंत्रित वातावरणनिर्मिती करून तिथे मातीविना शेती किंवा अत्यंत कमी माती वापरून जास्तीत जास्त कृषिउत्पन्न कसे मिळवता येईल, या दृष्टीने अनेक प्रयत्न सुरू आहेत. काकडी, सिमला मिरची, टोमॅटो, कोबी, ब्रोकोली, बेबी कॉर्न यांसारख्या काही विशिष्ट भाज्यांमध्ये ही पद्धत चांगलीच रुजली आहे. अशाच प्रकारच्या नावीन्यपूर्ण कल्पना राबवण्याचे आव्हान कृषिक्षेत्रापुढे आहे.

शेतकऱ्यांना केवळ पाण्याच्या टंचाईबद्दलच चिंता करावी लागते असे नसून यंत्रसामग्री आणि वाहतुकीसाठी जीवाश्म इंधनासह ऊर्जासंसाधने त्यांनी व्यवस्थापित करणे आवश्यक आहे. ऊर्जेच्या खर्चाचे व्यवस्थापन करणे, जीवाश्मइंधनावरील अवलंबित्व कमी करणे आणि शाश्वत अक्षय ऊर्जा पर्यायांचा अवलंब करणे ही त्यांच्यासमोरील काही आव्हाने आहेत. शेतात सौर पॅनेल, पवन टर्बाइन आणि जैवऊर्जेचा एकात्मिक पद्धतीने वापर करून, पारंपरिक ऊर्जेचा वापर कमी करण्याच्या प्रयत्न करणे अपेक्षित राहिल. आपले शेत सांभाळून हे सर्व त्याला करावे लागणार आहे. म्हणजे शेतकऱ्यांची मेहनत कमी

होणार नसून कदाचित वाढणारच आहे. त्यात नवीन पिढी कसे योगदान देईल हे पाहावे लागेल. कारण अंगमेहनत कमी कशी करता येईल, यासाठी सर्व क्षेत्रांमध्ये सुधारणा होत असताना, जर कृषिक्षेत्र त्याला अपवाद राहिले, तर तिकडे वळण्याची फारशी उत्सुकता नवीन पिढ्यांमधील लोक दाखवणार नाहीत. ही मोठीच समस्या शेतीक्षेत्राला भेडसावत आहे.

पृथ्वीतलावरील एकूण वनस्पतींमध्ये ५०००० वनस्पती खाद्य असल्या तरी फक्त १५ वनस्पती एकूण ९० टक्के लोकसंख्येला मुख्य अन्न पुरवतात. जागतिक स्तरावर या पंधरा मुख्य पिकांमध्ये तांदूळ, गहू आणि मका ह्या तीन धान्यांचा वाटा जवळजवळ ७० टक्के आहे. बाजरी, ज्वारी, किनोवा या तृणधान्यांचा आणि बटाटा, कॅसाव्हा, रताळी, टॅरो या कंद्यांचा जवळजवळ २५ टक्के सहभाग मुख्य अन्न पुरवण्यात आहे. यात फारसा बदल अपेक्षित नसला तरी त्यांचे उत्पादन निश्चित होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नांची गरज आहे. त्यातच कृषिक्षेत्रातील काही आव्हाने दडलेली आहेत. भारतात २०२२-२३ मध्ये विक्रमी गहू (११.२७४ कोटी टन) आणि तांदूळ (१३.५५४ कोटी टन) उत्पादन झाले आहे. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत गव्हाचे उत्पादन पन्नास लाख टनांनी तर तांदळाचे उत्पादन साठ लाख टनांनी वाढले आहे. भारतात माणशी ५० किलो तयार अन्न दरवर्षी वाया जाते. म्हणजे प्रत्येक माणूस साधारण ८० ते १०० दिवसांचे जेवण वाया घालवतो. शेतात धान्य पिकल्यानंतर साठवणुकीदरम्यान जवळजवळ १५ ते २० टक्के भाग अपुऱ्या व्यवस्थेमुळे वाया जातो. अन्न वाया जाण्यामुळे शेतातील उत्पादनवाढ प्रत्यक्षात देशाच्या अर्थव्यवस्थेला हातभार लावताना दिसत नाही. साठवणुकीदरम्यान फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाच्या गोदामांमध्ये सुधारणा करण्याचे फार मोठे आव्हान कृषिक्षेत्रापुढे आहे. पन्हाळा किल्ल्यावरील शिवाजीमहाराजांच्या काळातील गूळ, चुना व शिसे वापरून बांधलेल्या दगडाच्या गोदामांमधील धान्यसाठवणूक पद्धत अभ्यासली पाहिजे. मात्र इतिहास पुस्तकात राहत असल्यामुळे त्याचा आपल्याला

प्रत्यक्षात काहीच उपयोग होत नाही!

शेतीक्षेत्रातील भविष्यात आणखी एक मोठे आणि महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे लोकांना सक्षम बनवणे. वाढत्या लोकसंख्येला पोसण्यासाठी, विविध मार्गांनी पर्यावरणाशी संतुलन साधत फायदेशीर ठरणारे अन्नउत्पादन वाढवण्याच्या दृष्टीने संशोधक, शेतकरी आणि धोरणात्मक निश्चिती करणारे राज्यकर्ते आपापल्या परीने भरपूर काम करत असतात. त्या दृष्टीने समाजात पोषक वातावरण निर्माण करणे तेवढेच गरजेचे असते, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. शेतीक्षेत्राशी परिचित नसलेला समाजातील मोठा वर्ग, आपल्या जेवणाच्या ताटात अन्न उपलब्ध करून देण्यासाठी या क्षेत्राशी निगडित असलेल्या लोकांना काय काय करावे लागते, याविषयी अनभिज्ञ असतो. त्यामुळे या क्षेत्रात शाश्वत स्वरूपात समाजाचे जे जे पाठबळ लागते, तसेच जी आर्थिक गुंतवणूक करावी लागते, त्यादृष्टीने समाजात प्रबोधन होणे महत्त्वाचे आहे.

शेतीमध्ये कॉर्पोरेट क्षेत्र शिरल्यामुळे छोट्या शेतकऱ्यांचे भविष्य धोक्यात आले आहे. कॉर्पोरेट सेक्टरचा उद्देशच मुळी फायदा कमावणे हा असतो. त्यासाठी जितके जास्त उत्पादन घेता येईल तितके घेण्याच्या प्रयत्नात शेतकऱ्यांच्या हाती कमी पैसे येतील, पशुखाद्य आणि इंधनासाठी पिकांना प्राधान्य देण्यात येईल आणि तापमानवाढ रोखण्याच्या प्रयत्नांना खीळ बसू शकेल. मूठभर कंपन्या सर्व नफा कमावत आहेत आणि शेतकरी मात्र गरीब होत चालला आहे, असे दृश्य त्यातून नक्कीच दिसणार आहे. कारण शेतकरी संघटित नसल्यामुळे त्याचा फायदा कॉर्पोरेट सेक्टरला होणार आहे.

निकृष्ट आणि कमी गुणवत्ता असलेल्या जमिनीचे प्रमाण वाढत चालले आहे हे आणखी एक महत्त्वाचे आव्हान आज शेतकऱ्यांसमोर उभे आहे. हे योग्य जमीन व्यवस्थापनाशिवाय, सततच्या उत्पादन घेत राहण्याच्या पद्धतीमुळे होणारे विघटन लक्षात घेता, मातीची झीज आणि सुपीकता कमी होऊ शकते. सेंद्रिय पदार्थ नष्ट होतात तेव्हा शेतजमिनीची उत्पादकता कमी होते आणि मातीची रचना बिघडते. त्यामुळे पीक उत्पादनावर आणि टिकावावर नकारात्मक परिणाम होतो. या कारणास्तव, शाश्वत जमीन व्यवस्थापनपद्धतींना प्राधान्य देणे महत्त्वाचे आहे. मातीची धूप, किंवा वारा आणि पाणी यासारख्या नैसर्गिक शक्तींद्वारे मातीच्या वरच्या थराचे नुकसान होते. सारी सुपीकता या वरच्या थराशीच संलग्न असते. मातीची धूप झाल्यामुळे वरच्या थराचे नुकसान होऊ शकते, जी वनस्पतींच्या वाढीसाठी आवश्यक पोषक तत्वांनी समृद्ध आहे, म्हणजे ती गमावल्याने पीकउत्पादकता, मातीची सुपीकता आणि एकूणच कृषी टिकाऊपणावर नकारात्मक परिणाम होतो. मातीची धूप होण्यास अनेक घटक कारणीभूत असतात. शेतीपद्धती,

शेतजमिनीचे अयोग्य व्यवस्थापन, अवास्तव जंगलतोड आणि प्रतिकूल हवामान बदल हे त्यातील महत्त्वाचे घटक आहेत. मातीची धूप रोखण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी मृदासंवर्धन पद्धती लागू करणे आवश्यक आहे. उथळ नांगरणी, टेरेसिंग आणि स्ट्रिप क्रॉपिंगसह संवर्धनतंत्र, पाण्याचा प्रवाह आणि मातीची धूप कमी करण्यास मदत करू शकतात. कव्हर क्रॉपिंग आणि संवर्धन मशागत यांसारख्या पद्धतींचा अवलंब केल्याने जमिनीची लवचीकता वाढण्यास मदत होऊ शकते. पिकांचे प्रकार बदलत राहणे (क्रॉप रोटेशन), मातीला अधूनमधून विश्रांती देणे (फॅलो सिझन) आणि कमी मशागत (लो टिलेज) यासारख्या मृदा संवर्धन तंत्रामुळे मातीचे आरोग्य सुधारते, धूप कमी होते, सुपीकता वाढते. याचा एकत्रित परिणाम म्हणजे पृथ्वीवरील उपलब्ध शेतजमीन आपण दीर्घकाळ जतन करून ठेवू शकतो. त्याचा मोठा फायदा पुढच्या पिढ्यांना होणार आहे.

एक अतिशय महत्त्वाचे नवे आव्हान कृषिक्षेत्रापुढे उभे राहत आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्येत जे बदल होत आहेत आणि तरुण पिढी शेतीपासून अधिकाधिक दूर होत असल्याने, शेतीची भविष्यातील व्यवहार्यता टिकवून ठेवण्यासाठी कुशल शेतकामगारांना आकर्षित करणे आणि त्यांना टिकवून ठेवणे अधिक अवघड होते आहे. समाज आणि शेती यांच्यातील संबंध दुरावल्यामुळे आपल्या समाजात शेतकऱ्यांना समजून घेण्याचा आणि कौतुकाचा अभाव दिसून येतो. यामुळे अन्नउत्पादन आणि शाश्वततेच्या प्रयत्नांबद्दल सर्वच स्तरांवर गैरसमज निर्माण होऊ शकतात. कृषिधोरणे आणि पद्धतींबाबत समर्थन, जागरूकता आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी शेतकरी आणि जनता यांच्यातील दूरी कमी करणे आवश्यक आहे. या आव्हानांना सामोरे जाण्याचा आणि शेतकरी आणि जनता यांच्यातील दूरी रूंदावण्यापासून रोखण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे तरुण पिढीला शेतीकडे कसे आकर्षित करता येईल, यावर जोर देऊन, त्यांना शेतीभिमुख व्यवसायासाठी संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. कृषिशिक्षण, शेतभेटी आणि युवा कार्यक्रमांना प्रोत्साहन दिल्याने शेतीमध्ये स्वारस्य निर्माण होण्यास आणि शेतीमध्ये भवितव्य घडवण्याच्या अनेक संधी निर्माण करण्यास मदत होऊ शकते. शहरांमधून शेतीविषयक परिसंवाद आयोजित करून जनजागृती करण्याची सध्याची गरज आहे. या परिसंवादांमधून शेतीचे योग्य मार्गाने नियोजन होण्यास मदत होईल. अशा परिसंवादातून नवे विचार समाजात रुजण्याची अधिक शक्यता असते. तसेच, अनेक गैरसमज दूर होऊन शेतीसाठी समाजात संवेदशीलता वाढावी अशी अपेक्षा आहे. विद्यार्थ्यांच्या मनात शेतीव्यवसायासाठी अभिमुखता

आल्याशिवाय शेतीचा भविष्यकाळ सुरक्षित नसणार, ही भावना समाजात निर्माण होणे गरजेचे आहे. राज्यकर्त्यांसोबत सहकार्य करून शेतीशिक्षणात गुंतवणूक करणे आणि शेतीच्या महत्त्वाविषयी जनजागृती करणे याद्वारे शेतकऱ्यांना येणाऱ्या आव्हानांसाठी समर्थन आणि सामंजस्य वाढू शकते.

ग्रामीण भागाचे शहरीकरण हा मुद्दा ऐरणीवर येत चालला आहे. शहरी भागांचा विस्तार होतो, तसतसे ग्रामीण भाग त्यामुळे प्रभावित होत राहतात. उपलब्ध शेतजमीन कमी होऊ लागते आणि पारंपरिक ग्रामीण जीवनपद्धती बदलू लागतात. पृथ्वीवरील केवळ १२ टक्के जमीन शेतीसाठी उपयोगी आहे. त्यात या ग्रामीण शेतजमिनीचे शहरीकरण झाले तर अन्नसुरक्षा आणि स्थानिक अन्नउत्पादनाला थेट धोका निर्माण होतो. शहरी जमीन विकासांमुळे मौल्यवान शेतजमीन नष्ट होते आणि शेजारच्या समुदायांच्या गरजा पूर्ण करण्याची शेतकऱ्यांची क्षमता मर्यादित होते. शहरी विकासांमुळे पाण्यासारख्या स्रोतांसाठी स्पर्धा वाढते आणि त्याचा परिणाम जवळपासच्या शेतांवर होतो.

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, शेतजमीन संरक्षित करण्यासाठी आणि शाश्वत जमिनीच्या वापरास प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे आखणे आणि लागू करणे आवश्यक आहे. या धोरणांमध्ये हिरवीगार जागा, सामुदायिक बागा आणि शहरी आणि ग्रामीण भागातील दरी भरून काढण्यासाठी शहरी शेती उपक्रमांचा समावेश करण्यासाठी प्रोत्साहनपर शहरी नियोजनाचा समावेश असू शकतो. याशिवाय, लहान-लहान शेती, शैक्षणिक आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांना समर्थन आणि प्रोत्साहन देणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत वैविध्य हे असंतुलित झालेल्या ग्रामीण जीवनाला पुन्हा एकदा रूळावर आणण्याचे काम करू शकते आणि एक सर्वसमावेशक कृषिअर्थव्यवस्था निर्माण करून विकसित होऊ शकते.

जनावरांच्या चाऱ्यासाठी आणि अन्न वाढवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे (जमीन, पाणी, माती, हवा) कमी होत जाणारे प्रमाण आणि गुणवत्ता हेही मोठे आव्हान आहे. हवामानबदलाचे परिणाम जे एकेकाळी सूक्ष्म आणि सामान्य जनतेला संशयास्पद वाटत होते, ते आता गंभीरपणे स्पष्ट होत आहेत. लोकसंख्येच्या वाढीचा स्फोट झाला आहे, आणि देशभरातील नगरपालिका शहरी पाण्याच्या गरजांसाठी शेततळे कोरडे करून, घरांच्या विकासासाठी शेतजमिनी वापरून, उपलब्ध माती आणि वनस्पती कमी होत आहेत. त्यामुळे कार्बन डायऑक्साइड वापरण्याचा वेग कमी होऊन हवामानबदलाचा वेग वाढत आहे. शहरीकरणामुळे जागोजागी जमिनीची फरसबंदी केल्याने आणि झाडे कापल्याने, तसेच वाढत्या मानवनिर्मित क्रियाकलापांमुळे हवेची गुणवत्ता खालावते.

आपण स्रोतांचा किंवा संसाधनांचा वापर हा टिकाऊपणाच्या, सामाजिक मताच्या आणि धोरणाच्या की हवामान बदलाच्या दृष्टिकोनातून पाहातो, यावर बरेच काही अवलंबून असते. माणसाच्या तीन मूलभूत गरजा आहेत- अन्न, पाणी आणि निवारा. त्यापैकी अन्न हा घटक निश्चितपणे कृषिक्षेत्राच्या अखत्यारीत येतो. पाणीदेखील कृषीशी घनिष्टपणे जोडलेला घटक आहे. म्हणजे, कृषी समस्या मानवाच्या तीन आवश्यक गरजांपैकी दोन घटकांशी निगडित आहेत. त्यामुळे कृषी आव्हाने कोणत्या एका विषयापुरती मर्यादित नसून त्यांची व्याप्ती फार मोठी आहे. आपल्या अत्याधुनिक- समाजाचे एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे कृषिक्षेत्र आणि त्यातील उत्पादन वैविध्याने नटलेले आहे आणि सातत्याने हे वैविध्य टिकवण्यात यशस्वी झाले आहे. सर्वसामान्य लोक त्यांच्या आवडीप्रमाणे कोणताही आहार बिनदिकत निवडू शकतात आणि त्यासाठी कृषिप्रणालीने तो आहार नेमका कसा व किती मेहनतीने तयार केला याचा विचारदेखील त्यांना करावा लागत नाही. उदाहरणार्थ, ज्या कोथिंबिरीमुळे त्यांचे जेवण चविष्ट बनवले, ती कोथिंबीर वाढवण्यासाठी शेतकऱ्याला किती कष्ट पडतात, त्याची जाणीव सर्वसामान्यांना अजिबात नसते. परंतु इतक्या वैविध्यपूर्ण क्षेत्रात प्रणाली ठिसूळ होण्याची अधिक शक्यता असते. हा निसर्गाचा नियम आहे. या क्षेत्रात अशी अनेक आव्हाने आहेत जी या क्षेत्राशी परिचित नसलेल्या समाजातील एका मोठ्या वर्गाला नीटपणे समजत नाहीत. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे समस्या सोडवणाऱ्या कृषी संशोधनासाठी जो निधी उपलब्ध आहे, तो वैद्यकीय संशोधनासाठी उपलब्ध असलेल्या निधीच्या तुलनेत हास्यास्पद म्हणावा इतका कमी आहे.

ही विविध आव्हाने शेतीक्षेत्रासमोर आहेत. यासाठी संशोधनाची गती समाधानकारक असली, आणि देशाच्या अन्नधान्य, भाजीपाला आणि फळे यांच्या गरजा पूर्ण होत असल्या तरी त्यात सातत्य राखण्यासाठी ज्या मानवसंसाधन आणि नैसर्गिक स्रोतांची गरज आहे, त्यांच्या शाश्वतेला मोठाच धोका निर्माण होऊ पाहत आहे. त्यासाठी व्यापक उपाययोजनांची गरज आहे. जागतिक स्तरावर त्यासाठी होत असलेल्या प्रयत्नांशी देशपातळीवर समन्वय साधून ही उद्दिष्टे साध्य करावी लागणार आहेत. येणारी दशके त्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची आहेत.

— शरद काळे

sharadkale@gmail.com

राजीव श्रीखंडे

दि अॅडव्हेंचर्स ऑफ हकलबेरी फिन - मार्क ट्वेन

THE ADVENTURES OF HUCKLEBERRY FINN
- MARK TWAIN

मार्क ट्वेन हा अमेरिकन लेखक, विनोदी लेखक, पत्रकार, कादंबरीकार आणि व्याख्याता म्हणून जगप्रसिद्ध आहे. नवनवीन कल्पना राबवण्याची उद्योजकताही त्याच्याकडे होती. त्याचे मूळ नाव सॅम्युअल क्लेमन्स. त्याचा जन्म अमेरिकेत फ्लोरिडा येथे १८३५ मध्ये झाला. सहा भावंडांपैकी सर्वात लहान. वडील वकील होते. समाजात जस्टिस ऑफ पीस म्हणून सन्मानित होते, परंतु मोठ्या जमिनी घ्यायच्या / विकायच्या अशा धंद्यात पूर्णपणे अपयशी ठरले. त्यामुळे सॅम्युअल ४ वर्षांचा असतानाच त्यांनी फ्लोरिडा सोडून तेथून ५० किलोमीटर अंतरावर असलेल्या मिसिसिपी नदीवरील हॅनिबल या लहानशा गावात कुटुंबासह स्थलांतर केलं. दुर्दैवानं ते त्यानंतर फक्त आठच वर्षे जगले; म्हणजे सॅम्युअल १२ वर्षांचा होईपर्यंत. या अल्पकाळात सॅम्युअलनं आपल्या एका बहिणीचा आणि एका भावाचाही मृत्यू बघितला, त्यावेळी महामारी म्हणून मानल्या गेलेल्या कॉलराने त्याच्या लहानशा गावात केलेला कहर त्यानं बघितला. सुरुवातीला ७०,००० एकर इतकी प्रचंड जमीन, घरात गुलाम अशा त्याकाळी अत्यंत सुखसंपन्न मानल्या गेलेल्या वडिलांच्या परिस्थितीची, धंद्यातील अपयशामुळे अगदी घरचा गुलाम आणि घरचं फर्निचर विकण्यापर्यंत आलेली पाळी सॅम्युअलनं पाहिली. या सगळ्या अनुभवांचा त्याच्या मनावर खोल परिणाम होणं स्वाभाविकच होतं आणि त्याच्या पुढच्या आयुष्यातील लिखाणात या अनुभवातून आलेले संदर्भ आणि उल्लेख आढळतात.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर सॅम्युअलनं आपल्या गावात अनेक बारीकसारीक कामं केली. 'मिशन कुरियर' या वृत्तपत्राच्या जोसेफ अमेंट या मालकाकडं उमेदवारी केली आणि त्याच्या आश्रयाखाली शालेय शिक्षणही घेतलं. नंतर 'हॅनिबल जर्नल' म्हणून त्याच्याच भावानं सुरू केलेल्या साप्ताहिकासाठी त्यानं खिळेजुळणीचं काम केलं, काही विनोदी चित्रं काढली आणि लेखही लिहिले. या सर्व कामांतून त्यानं व्यवसायाचा अभ्यास

केला आणि त्याच्यात एक आत्मविश्वास निर्माण झाला. मग त्यानं त्यावेळी राहत असलेल्या ग्रामीण वातावरणातून बाहेर पडून आपलं अनुभवविश्व वाढवण्यासाठी न्यू यॉर्कमधील एका मोठ्या छापखान्यात नोकरी केली. नंतर सेंट लुई, फिलाडेल्फिया, वॉशिंग्टन डीसी वगैरे शहरांत वास्तव्य केलं. या सर्व ठिकाणी सॅम्युअल रोज संध्याकाळी सार्वजनिक वाचनालयात जाऊन वाचन करत असे. याप्रमाणे त्यानं स्वशिक्षण घेतलं आणि त्याच्याच म्हणण्यानुसार याचा त्याला जास्त उपयोग झाला. आयोवामध्ये त्याच्या भावानं सुरू केलेल्या छापखान्यात भागीदार म्हणून एक वर्ष त्यानं कामही केलं. आपण मिसिसिपी नदीवरील फिरणाऱ्या आगबोटीचा पायलट होणं त्याला अधिक श्रेयस्कर वाटलं कारण त्यावेळी पायलटना उत्तम पगार होता, समाजात मानाचं स्थान होतं आणि त्याचबरोबर पूर्णतः व्यक्तिगत स्वातंत्र्यही होतं. त्यानं तेरेस निक्सबी या नावाजलेल्या, निष्णात पायलटबरोबर उमेदवारी सुरू केली आणि दोन वर्षांनी पायलटचा परवाना मिळवला. या दोन वर्षांत त्याची मिसिसिपी नदीची अगदी जवळून ओळख झाली. आपल्या आयुष्याला एक शिस्त लागल्याचा आणि योग्य दिशा मिळाल्याचा आनंद त्याला झाला. या सर्व काळात काहीना काही लिहिण्याची हौस मात्र त्यानं चालूच ठेवली. मिसिसिपी नदीवरील नावाडी बोट चालवताना नदीची खोली मोजताना मार्क वन, मार्क ट्वेन असं म्हणायचे. मार्क ट्वेन म्हणजे दोन फॅदम म्हणजेच बारा फूट. आगबोटीसाठी बारा फूट खोली आवश्यक होती. सॅम्युअलचं मिसिसिपी नदीवर निस्सीम प्रेम होतं. नावाडी जे मार्क ट्वेन असं म्हणायचे ते त्याला इतकं भावलं, की त्यानं आपल्या पुढील लिखाणासाठी हेच आपलं टोपणनाव घेतलं.

दुर्दैवानं १८६१ मध्ये अमेरिकेत यादवी युद्धाला सुरुवात झाली आणि बोटीच्या धंद्याला उतरती कळा लागल्यामुळे सॅम्युअल दोन वर्षे बिनाकामाचा राहिला. मग तो आपला भाऊ आणि आईबरोबर नेवाडा इथे गेला. तिथे व्हर्जिनिया

शहरात आपल्या भावाबरोबर काम करू लागला. परंतु त्याचं समाधान होईना. शेवटी त्यानं त्याच्याच मित्राच्या Territorial Enterprise या वृत्तपत्रासाठी काम सुरू केलं. तिथेच त्यानं फेब्रुवारी १८६२ साली लिहिलेल्या एका लेखात 'मार्क ट्वेन' या टोपणनावाचा पहिल्यांदा वापर केला. १८६४ मध्ये तो सॅन फ्रान्सिस्कोला राहायला गेला, तो तिथल्या एका वृत्तपत्राचा वृत्तपत्रकार म्हणूनच. नोव्हेंबर १८६५ मध्ये 'Saturday Press' या न्यू यॉर्कमधील एका प्रसिद्ध साप्ताहिकात सॅम्युअलची The Celebrated Jumping frog of Calaveras County ही विनोदी कथा प्रसिद्ध झाली आणि त्याचं नाव अमेरिकाभर झळकलं. ही कथा इतकी लोकप्रिय झाली की तिचं फ्रेंच भाषेतही भाषांतर झालं.

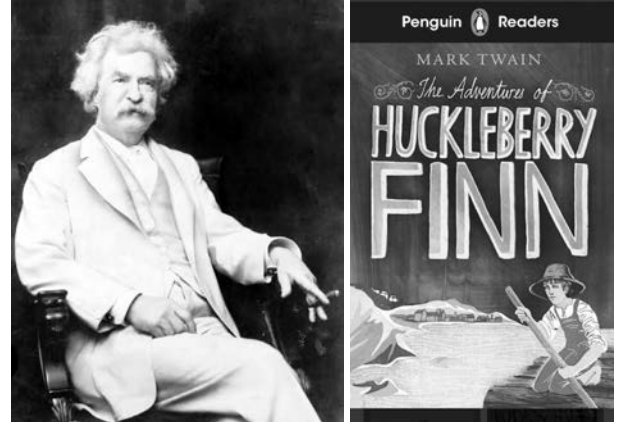
१८६५ मध्ये त्यानं हवाई बेटाची सफर केली. तिथं व्याख्यानं दिली आणि त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. अर्थार्जनाच्या दृष्टीनं हा एक चांगला मार्ग आहे असं त्याच्या लक्षात आलं. त्याची व्याख्यानं म्हणजे एकपात्री विनोदी प्रयोगच म्हणा ना! अगदी आजकालच्या स्टॅन्ड-अप कॉमेडीसारखं. या सफरीवर त्यानं लेखही प्रकाशित केले आणि ते खूप गाजले.

पुढं एका वृत्तपत्रामध्ये लिहिण्यासाठी त्यानं युरोप आणि पवित्र भूमी म्हणजेच जेरुसलेमची सफर केली. यावर त्यानं 'Innocents broad' हे पुस्तक १८६८ मध्ये लिहिलं आणि ते खूप गाजलं. १८७० साली त्यानं ऑलिव्हिया लॅंडनशी लग्न केलं. तिचे वडील एक प्रख्यात उद्योजक होते आणि त्यांच्या ओळखीमुळे सॅम्युअलला बफेलो, न्यू यॉर्कमध्ये एका वृत्तपत्रात भागीदारी मिळाली. मात्र तिथंही त्याचं मन फार रमलं नाही आणि त्याच दरम्यान त्याच्या दोन वर्षांच्या मुलाचा घटसर्पानं मृत्यू झाला. मग काही काळानंतर त्यानं कनेक्टिकटमधल्या हार्टफोर्ड इथं स्थलांतर केलं. इथं मार्क ट्वेन सतरा वर्षं राहिला. त्याची अनेक प्रसिद्ध पुस्तकं याच कालावधीत लिहिली गेली. आपल्या पश्चिमेतील अनुभवावर आधारलेलं 'Roughing It' हे पुस्तक, आपला मित्र चार्ल्स वॉर्नरबरोबर लिहिलेली 'The Gilded Age' ही अमेरिकन राजकीय आणि आर्थिक भ्रष्टाचारावर लिहिलेली विडंबनात्मक कादंबरी. (त्याच्या इंग्लंडच्या प्रवासानंतर लिहिलेली मार्क ट्वेनची ही पहिलीच कादंबरी. त्यावरचं नाटकही रंगमंचावर आलं) आणि त्यातलं Colonel Sellers हे विनोदी पात्र प्रचंड लोकप्रिय झालं. 'दि अँडव्हेचर्स ऑफ टॉम', 'दि प्रिन्स अँड दि पॉपर', 'लाइफ ऑन मिसीसिपी', 'दि अँडव्हेचर्स ऑफ सॉयर', 'दि अँडव्हेचर ऑफ हकलबेरी फिन', 'अ कनेक्टिकट यांकी इन किंग आर्थर्स कोर्ट' अशी त्याची अनेक पुस्तकं प्रकाशित झाली आणि ती सगळी गाजली.

मार्क ट्वेननं आयुष्यात खूप पैसा मिळवला आणि तो गावावलादेखील. त्यानं त्याचा बराचसा पैसा नवीन तंत्रज्ञानात गुंतवला, पण त्यात त्याला बऱ्याचदा अपयशच आलं. त्यानं

पुस्तक प्रकाशनाचाही व्यवसाय केला, त्यातही त्याला शेवटी तोटाच झाला.

या सगळ्याचा परिणाम म्हणून मार्क ट्वेननं १८९१ साली आपल्या कुटुंबासह युरोपला स्थलांतर केलं. फ्रान्स, जर्मनी आणि इटली इथं त्याचं प्रामुख्यान वास्तव्य होतं. एप्रिल १८९४ मध्ये त्यानं अमेरिकेत दिवाळखोरी जाहीर केली, पण नंतर त्याच्या लेखनां आणि भाषणांनी तो सावरला. त्यात त्याला त्याचा परममित्र अतिशय श्रीमंत हेन्‍री रॉजर्सनं खूप मदत केली. १८९५ मध्ये एका वृत्तपत्रानं मार्क ट्वेनची व्याख्यानमाला जगभरच्या विविध देशांमध्ये आयोजित केली आणि तो जगप्रवासाला निघाला. यात त्याचा मुख्य उद्देश होता की मिळणाऱ्या पैशांनी सगळी देणी परत करायची. खरं तर दिवाळखोरी जाहीर केल्यामुळे तसा तो कायद्यानं बांधील नव्हता. परंतु ती देणी त्याला अस्वस्थ करत होती आणि ती परत करायचा निर्धार त्यानं केला होता. या जगप्रवासात त्यानं ब्रिटिश कोलंबिया, कॅनडा, फिजी, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड,

मार्क ट्वेन

श्रीलंका, भारत आणि साऊथ आफ्रिका या देशांना भेट दिली. भारतात त्यानं तीन महिने काढले आणि त्यावर 'Following the equator' नावाचं पुस्तकही लिहिलं. १८९६ मध्ये तो इंग्लंडला पोचला. पुढची चार वर्षं त्यानं इंग्लंड आणि ऑस्ट्रियात काढली आणि १९०० मध्ये तो अमेरिकेला परतला. या सफरीत मिळालेल्या पैशांनी सगळी देणी फेडण्यात तो यशस्वी झाला.

मार्क ट्वेनची शेवटची वर्षं न्यू यॉर्क शहरातल्या मॅनहॅटनमध्ये गेली. तशी ही वर्षं त्याच्यासाठी दुःखाचीच. त्याची एक मुलगी, बायको, परममित्र हेन्‍री रॉजर्स यांना काळानं हिरावून नेलं.

मार्क ट्वेनचा १९१० मध्ये स्टॉर्मफिल्ड या गावात हृदयविकारानं मृत्यू झाला.

आता मी 'दि अँडव्हेचर्स ऑफ हकलबेरी फिन'कडे वळतो. ही कादंबरी ब्रिटनमध्ये डिसेंबर १८८४ मध्ये आणि अमेरिकेमध्ये फेब्रुवारी १८८५ मध्ये प्रसिद्ध झाली.

‘दि अॅडव्हेंचर्स ऑफ टॉम सॉयर’चा हा म्हणावा तर पुढचा भाग आहे कारण हकलबेरी फिन म्हणजेच हक फिनची आपल्याला ओळख होते ती टॉम सॉयरमध्येच. या कादंबरीत थोडे संदर्भ टॉम सॉयर कादंबरीचे असले तरी ही एक स्वतंत्रच कादंबरी आहे. ही कादंबरी आत्मचरित्रासारखीच आहे कारण ही कथा हक फिन स्वतःच सांगतो आहे.

या कादंबरीच्या कथानकाचा कालखंड १८४० च्या सुमाराचा आहे, म्हणजेच अमेरिकन यादवी युद्धाच्या साधारणतः वीस वर्षे आधी. कादंबरीची सुरुवात होते ती सेंट पीटर्सबर्ग या मिसीसिपी नदीवर वसलेल्या गावात. ‘दि अॅडव्हेंचर्स ऑफ टॉम सॉयर’च्या शेवटी टॉम आणि हक फिनला बरेच पैसे मिळतात. तसा एकटा आणि घर नसलेल्या हक फिनला मिसिस डग्लस ही विधवा आपल्या घरात ठेवून घेते. त्याचं शिक्षणही चालू होतं. मिसिस डग्लसबरोबर तिची बहीण मिस वॉटसन ही राहत असते. हे साचेबंद आयुष्य हक फिनसारख्या स्वछंदी मुलाला डोईजड होऊ लागतं. एके दिवशी अचानक हक फिनचे परागंदा झालेले वडील अवतरतात. हा एक पक्का दारुडा माणूस असतो. हक फिन त्याचे पैसे त्याच्या वडिलांच्या हाती लागू देत नाही कारण त्याला खात्री असते की ते हे दारूवर उडवणार. शेवटी वैतागून एके दिवशी त्याचे वडील हक फिनला पळवतात आणि त्याला जंगलातल्या एका केबिनमध्ये बंदी करून ठेवतात. हक फिन बंदिवासात काही काळ काढतो. त्यांच्या दारूडेपणाला आणि मारकुटेपणाला कंटाळून तो एके दिवशी स्वतःचा खून झाल्याचं नाटक रचतो, केबिनमधली वडिलांची साधनसामग्री घेतो आणि पळ काढतो. नदीवर पोचल्यावर तिथं त्याला एक रिकामा तराफा दिसतो. त्या तराफ्यावरून त्याचा प्रवास सुरू होतो आणि तो जॅक्सन्स बेटावर आसरा घेतो. हे बेट तसं निर्मनुष्यच असतं पण तिथं त्याला जिम हा गुलाम भेटतो. हा जिम मिस वॉटसनकडे कामाला असल्यामुळे त्याची आणि हक फिनची चांगलीच ओळख असते. हा जिम तिथं पळून आलेला असतो कारण त्याला असं समजलेलं असतं, की मिस वॉटसन त्याला दुसऱ्या कोणाला तरी विकणार आहे आणि त्याला असंही कळलेलं असतं की ती माणसं फारशी चांगली नाहीत. हा जिम इलिनॉइस या राज्यात जायच्या प्रयत्नात असतो कारण त्या राज्यात त्यावेळी गुलामगिरीची प्रथा नष्ट झालेली असते. तिथं जाऊन त्याच्या बाकीच्या कुटुंबीयांनाही गुलामगिरीतून मुक्त करण्याची त्याची इच्छा असते. सुरुवातीला हक फिन जरा डळमळतो कारण एका पळालेल्या गुलामाची साथ देणं कितपत योग्य आहे असा प्रश्न त्याला पडतो. तो ज्या संस्कृतीत जन्मलेला आणि वाढलेला असतो त्यात गुलामगिरी ही एक सामान्य गोष्ट असते, त्यात विशेष असं काहीच नसतं. जिमला मदत करणं म्हणजे मोठा अपराधच आहे अशी त्याची भावना होते. परंतु त्या बेटावर ते एकत्र राहत असल्यामुळे त्यांच्यात मैत्री होते आणि मग हक फिन त्याला मदत करायची

ठरवतो. गावात काय बातमी आहे हे कळण्यासाठी हक फिन मुलीचा वेश घेऊन गावात येतो. तेव्हा त्याला स्वतःच्या खुनाची बातमी कळते आणि पुढे असंही कळतं की आधी त्याच्या वडिलांवर संशय घेतला गेला असला तरी मग जिमच्या पलायनानंतर संशयाची सुई जिमकडे वळते आणि त्याला पकडण्यासाठी एक मोठं इनामही जाहीर झालेलं असतं. त्याला असंही कळतं की त्याच रात्री एक शोधपथक जॅक्सन बेटावर तपास करायला येणार आहे. हक फिनचं वेशांतराचं सोंग फसतं तरी तो स्वतःची शिताफीनं सुटका करून घेतो, बेटावर परत येऊन जिमला सगळं सांगतो आणि ती दोघं तराफ्याच्या साहाय्यानं बेटावरून पळ काढतात.

यानंतर या प्रवासात हक फिन आणि जिमवर बऱ्याच आपत्ती येतात, त्यांना वेगवेगळ्या प्रसंगांना तोंड द्यावं लागतं. एकदा तर मिसीसिपी नदीला प्रचंड पूर येतो, त्याचाही सामना त्यांना करावा लागतो. पुढे हक फिनची आणि जिमची ताटातूदेखील होते. एकामागून एक येणाऱ्या संकटांना हक फिन सामोरा जातो. नंतर त्याला असं कळतं की जिमला एका ठिकाणी बंदी बनवलेलं आहे आणि त्याला बंदी बनवणारी माणसं त्याची त्याच्या पूर्वीच्या मालकाकडं रवानगी करण्याच्या तयारीत आहेत कारण त्यांना त्या बक्षिसाची लालसा असते. काय करावं या विवंचनेत असतानाच हक फिनला त्याचा जुना मित्र टॉम सॉयर भेटतो. पहिल्यांदा टॉमला तो भूतच वाटतो कारण हक फिनच्या खुनाची बातमी सगळीकडे पसरलेली असते. मग खऱ्या घटना कळल्यावर टॉम हक फिनला, जिमला सोडवण्यासाठी मदत करायची ठरवतो आणि हे दोन मित्र उत्साहानं या कामाला लागतात. ते काय काय प्रयत्न करतात, त्यांच्या प्रयत्नांना यश येतं की नाही, शेवटी जिमचं काय होतं याची सगळी उत्तरं आपल्याला या कादंबरीत मिळतात.

या कादंबरीत भरपूर नाट्य आहे, थरार आहे. कथानकाला विलक्षण वेग आहे. एकामागून एक घडणाऱ्या घटनांमुळे आपण पूर्णपणे गुरफटून जातो. मार्क ट्वेननं किती कौशल्यानं हे कथानक गुंफलं आहे हे आपल्याला लक्षात येतं ते कादंबरी संपल्यावरच आणि हे त्याचं फार मोठं यश आहे. कादंबरी वाचताना कथानकाच्या आणि मिसीसिपी नदीच्या प्रवाहात आपण वाहतच जातो. एक प्रकारे हे हक फिनचं आत्मकथनच असल्यामुळे कादंबरीची भाषा त्याला साजेशीच आहे, म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध, रांगडी अशी. हक फिन हा तसा अशिक्षित मुलगा. या कादंबरीची विशेषतः म्हणजे, संपूर्ण स्थानिक इंग्रजीत लिहिलेली ही पहिलीच अमेरिकन कादंबरी. एवढंच नव्हे तर अमेरिकेच्या दक्षिण भागातल्या वेगवेगळ्या बोलीभाषांचा मार्क ट्वेननं अतिशय खुबीनं या कादंबरीत वापर केला आहे. हक फिनची आत्मकथनाची भाषा आणि विविध व्यक्तिरेखांच्या तोंडी असलेल्या या वेगवेगळ्या बोलीभाषा यांच्या या विलोभनीय मिश्रणाला खास अमेरिकेच्या

दक्षिण भागातील मातीचा गंध आहे आणि आपल्याला बांधून ठेवण्याचं विलक्षण सामर्थ्यही! ही भाषाशैली कादंबरीला वेगळाच उठाव देते हे तर निःसंशयच! पहिल्यांदा ही भाषाशैली वाचताना ती समजायला थोडा त्रास होतो, पण कथानक पुढे पुढे सरकताना ती एकदा का अंगवळणी पडली की हीच किती योग्य आहे याची आपल्याला जाणीव होते.

अनेक वेगवेगळ्या, चित्रविचित्र व्यक्तिरेखांनी भरलेली, एकामागून एक घडणाऱ्या रोमहर्षक प्रसंगांची रेलचेल असलेली, मिसीसिपी नदीवरची ही एक अनोखी सफर आहे. मार्क ट्वेननं या व्यक्तिरेखांमध्ये असे रंग भरले आहेत की प्रत्येक व्यक्तिरेखा आपल्या मनात ठसते. मुख्य व्यक्तिरेखा सोडाच, पण दुय्यम व्यक्तिरेखाही आपल्या सहज लक्षात राहतात. मग त्यात हकचा दारुडा बाप असो, ड्युक आणि किंग म्हणवून घेणारे भामटे असोत. जिमची व्यक्तिरेखा मार्क ट्वेननं त्या काळानुसार उभी केली आहे. म्हणजे अडाणी, अशिक्षित, अंधश्रद्धाळू, साधाभोळा असा हा जिम. अर्थात त्यामुळं मार्क ट्वेनवर अशीही टीका झाली की त्यानं ही व्यक्तिरेखा ठोकळेबाज म्हणजेच stereotype अशीच रंगवली आहे. परंतु मुळात जिम हा अत्यंत सज्जन माणूस आहे. मैत्रीला पूर्ण जागणारा तो मित्र आहे आणि मैत्रीसाठी स्वातंत्र्यावर पाणी सोडण्याचीही त्याची तयारी असते.

या कथेचा नायक हकलबेरी फिन. स्वच्छंद जीवनाची ओढ असलेला, साहसी, हिकमती, आधी कृष्णवर्णीय आणि पळालेल्या जिमला मदत करायला सांशक असलेला, पण शेवटी मैत्री झाल्यावर त्याला मदत म्हणून काहीही करायला तयार असणारा, बारीकबारीक गोष्टी टिपणारा, मनानं अत्यंत चांगला, हुशार, निरागस असा हा किशोरवयातला कथानायक आपल्या हृदयात लगेच घर करतो. टॉम सॉय्यर आरंभी थोडा वेळ आहे आणि नंतर शेवटच्या भागात आहे. टॉमची व्यक्तिरेखा मार्क ट्वेननं टॉम सॉय्यर कादंबरीत जशी रेखाटली आहे तशीच आहे. आणि शेवटी मिसीसिपी नदी. जणू काही ती या कादंबरीतली एक व्यक्तिरेखाच आहे. मिसीसिपी नदीशिवाय ही कादंबरी अपूर्णच आहे. तिचा वाहता प्रवाह या कादंबरीला मोठ्या डौलानं पुढे नेतो, अगदी जिवंत करतो.

१३५ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली आणि आजही तेवढीच लोकप्रिय असलेली जागतिक वाङ्मयातील ही एक फार मोठी कलाकृती आहे. या कादंबरीवर अनेक चित्रपट आले आहेत, टीव्ही मालिका आलेल्या आहेत, अगदी जपानी भाषेतसुद्धा. ब्रॉडवेवर तिच्यावर संगीतिकाही सादर झालेली आहे. अन्य लेखकांनी हकलबेरी फिन आणि टॉम सॉय्यर या व्यक्तिरेखांचा उपयोग करून अनेक पुस्तकं लिहिली आहेत. जगातील सर्व प्रमुख भाषांत या कादंबरीची भाषांतरं झाली आहेत. (भा. रा. भागवतांनी 'भटकबहादूर' या नावानं या कादंबरीचं मराठीत भाषांतर केलेलं आहे आणि ते इतकं उत्कृष्ट आहे की त्याचं कौतुक करताना शब्द अपुरे पडतात. भागवतांचे माझ्यावर

अगणित उपकार आहेत कारण जागतिक साहित्याची ओळख मला लहानपणी भागवतांमुळेच झाली.)

या कादंबरीचा सर्वोत्कृष्ट अमेरिकन कादंबऱ्यांमध्ये समावेश होतो. तरी गंमत म्हणजे ही कादंबरी पहिल्यापासूनच वादाच्या भोवऱ्यात राहिली आहे. ती प्रकाशित झाल्यावर बऱ्याच अमेरिकन सार्वजनिक वाचनालयांनी तिच्यावर बंदी आणली. १९०५ मध्ये न्यू यॉर्कच्या Brooklyn Public Library नंही तिच्यावर बंदी घातली. हा वाद अजूनही संपलेला नाही. या कादंबरीवर काही आक्षेप आहेत. एक म्हणजे तिच्यात कृष्णवर्णीय गुलामांना 'निगर' म्हणून संबोधलेलं आहे. हा शब्द सध्या शिवीपेक्षाही जास्त भयंकर मानला जातो आणि ते रास्तच आहे. परंतु ही कादंबरी लिहिली आहे १८८५ मध्ये आणि कथानकाचा काळ आहे तो १८४० चा, अमेरिकन यादवी युद्धाच्या आधीचा. त्याकाळी अमेरिकेत विशेषतः अमेरिकेच्या दक्षिण भागात निगर हा शब्द सर्रास वापरात होता, हे आपण लक्षात ठेवलं पाहिजे. दुसरा आक्षेप आहे भाषेला. भाषा जराशी अशुद्ध आहे, रांगडी आहे, त्यातले काही शब्द कानाला खटकणारे आहेत, मान्य केलं तरी ही कथा आपण हकलबेरी फिनच्या मुखातून ऐकत आहोत, हे विसरता कामा नये आणि आधी म्हटल्याप्रमाणे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वास साजेशी अशीच भाषा इतर बोलीभाषांसकट मार्क ट्वेननं वापरली आहे. तिसरा आक्षेप म्हणजे जिमची व्यक्तिरेखा अतिशय ठोकळेबाज आहे. त्या काळात कमालीच्या शोषणाला बळी पडलेले बहुसंख्य गुलाम जिमसारखेच होते हे सत्य आहे. या कादंबरीच्या कथानकाचा काळ लक्षात घेतला आणि ती जिथे घडते तो प्रदेश लक्षात घेतला तर मग मला वाटतं आक्षेपांना उत्तरं मिळू शकतात.

साधारणतः २७५ पानांची ही कादंबरी अतिशय वाचनीय असून आबालवृद्धांसाठी आहे. किशोरवयातल्या वाचकांना ही साहसकथा म्हणून मोहित करते आणि प्रौढ वाचकांना असं लक्षात येतं, की अमेरिकन यादवी युद्धाच्या वीस वर्ष आधी अमेरिकेच्या दक्षिण भागातल्या समाजव्यवस्थेचं, त्या समाजाच्या मानसिकतेचं अतिशय वेधक आणि मार्मिक चित्रणही या कादंबरीत आहे. एवढंच नव्हे तर त्या समाजाच्या दांभिकपणावर, त्यातल्या अनिष्ट परंपरांवर, प्रथांवर, रूढी आणि चालीरीतींवर विडंबनाच्या द्वारे बोचरी टीकादेखील आहे. याही पलीकडे जाऊन ही कादंबरी आपल्या भूतकाळात कुठेतरी हरवलेल्या बालपणाची आठवण ताजी करते आणि आपल्याला पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतो.

पिढ्या न् पिढ्या आबालवृद्धांना गुंगवून ठेवणारी ही कादंबरी वाचणं आणि तिच्या विविध रसांत न्हाऊन निघणं हा एक मोठा आनंदच आहे.

– राजीव श्रीखंडे

rshrikhande@yahoo.com

किरण येले

इंग्रजी स्तंभलेखन ते मराठी कथा कथाकार महेश सोवनी

मिरज येथे इंग्रजी माध्यमातून शिकलेल्या एका तरुणाने बारावीत इलेक्ट्रॉनिक केले त्यामुळे इंग्रजीशिवाय इतर भाषा नव्हती. मग त्याला कायद्याचा अभ्यास करावासा वाटला आणि तो करताना इंग्रजी साहित्याचे वाचन करत, एलएलएम झाला. न्यायाधीश म्हणून नोकरीत रुजू झाला. परंतु त्या आधी इंग्रजी भाषेवरच्या प्रभुत्वामुळे त्याचे लेख द डेली गार्डियन, इकॉनॉमिक टाइम्स, हिंदुस्थान टाइम्स यांसारख्या मान्यवर वृत्तपत्रांतून प्रकाशित होऊ झाले होते. त्या लेखांमुळे तो तरुण आता चर्चेत येत असतानाच किंवा इंग्रजी भाषेत कॉलमिस्ट वा स्तंभलेखक म्हणून तरुणाचे नाव प्रसिद्ध पावत असताना त्याला काही टीकाकार वा नकारदृष्टीलोक म्हणू लागले की तू इंग्रजी माध्यमातून शिकलास म्हणून तू इंग्रजीत लिहू शकतोस पण मराठीत लिहिणे कठीण आहे आणि ते प्रकाशित होणे जास्त कठीण आहे. अशा शेरबाजीला तो उत्तर द्यायचा नाही. परंतु एक दिवस त्या न्यायाधिशाचा शिपाई त्याला म्हणाला साहेब, तुम्ही मराठी भाषेत का नाही लिहीत? त्यामुळे माझ्यासारख्या लोकानाही तुमचे विचार, तुमच्या कथा वाचायला मिळतील. आणि तरुणाने निर्णय घेतला की आता मराठी भाषेत लिहायचे. आपले विचार आपल्या भाषेतल्या गरिबातल्या गरिबाला कळायला हवे. आपल्या अभ्यासाचा आणि विचारांचा उपयोग त्यांना व्हायला हवा. आणि तो तरुण मराठी भाषेत कथा लिहू लागला. त्या तरुणाचे नाव महेश सोवनी. सध्या ते नांदेड शहरात कार्यरत आहेत. ते म्हणतात शिपायाच्या वाक्यावर विचार करताना लक्षात आले की तस्लिमा नसरीन डॉक्टर आहेत. त्यानाही इंग्रजी येत असताना त्यानी इंग्रजी भाषेत लेखन न करता बंगाली भाषेत केले याचे कारण हे आहे की आपल्याला जे ज्ञान मिळाले वा समज आली ती तळागाळातल्यापर्यंत पोहोचवावी. त्यानंतर त्यांनी पहिली कथा लिहिली आणि ती 'महाअनुभव'सारख्या नामवंत अंकाला पाठवून दिल्यावर अर्ध्या तासातच कथा स्वीकारल्याचे

महेश सोवनी

कळवले गेले. नव्या लेखकांचे लेखन प्रकाशक वाचत नाहीत आणि तेच ते जुने लेखक अंकातून प्रकाशित करत राहतात या काही नव्या अल्पवाचन, अभ्यास असणाऱ्या आणि लेखन साभार परत येते अशी टीका करणाऱ्या नवोदित लेखकांनी ही बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे. यंदाच्या दिवाळी अंकात पुणे पोस्ट, नवल कथा, हंस, अशा नामवंत दिवाळी अंकांतून त्यांच्या कथा प्रकाशित झाल्या. इतके असूनही महेश सोवनी यांना शल्य आहे की त्यांचे मराठी भाषेवर प्रभुत्व नाही. आणि ते मिळवण्यासाठी त्यांचा अभ्यास चालू आहे. महेश सोवनी यांच्या कथेविषयी भाष्य करताना एक बाब नमूद करावी लागेल की त्यांची कथनशैली ओघवती आहे. एखाद्या सूक्ष्म जाणिवेचा घटितामध्ये बदल करून कथनातून दृश्य उभे करण्याची शैली त्यांच्याकडे आहे.

विशेष म्हणजे त्याच्या कथांचे विषय विविधांगी आहेत.

नवलकथांतून गुन्हेविश्वातील कथा लिहिणारे सोवनी 'हंस'मध्ये चालींसारखी पुढील काळातील घटितासारखी कथा लिहितात तर या अंकात दिलेली 'कॅडेव्हर'सारखी स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील एक हळवी प्रेमकथा लिहितात. अशी मागील काळातील कथा लिहिणे मोठे जोखमीचे काम असते ते यासाठी, की ती लिहिताना लेखकाला त्या काळाचा सूक्ष्म तपशिलासह अभ्यास असणे जरूरी असते. आणि तो अभ्यास म्हणजे त्या काळातील महत्त्वाच्या घटना, भाषा, वस्त्रे, चालीरीती, परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, अन्नपाण्याच्या सवयी, लोकजीवन यांचे ज्ञान असल्याशिवाय ती कथा लिहिणे शक्य नसतं आणि कथा लिहिताना फक्त कथाबीज वा त्या काळाचा अभ्यास असून भागत नाही तर ही सारी सामग्री असताना त्या कथाबीजाला तुम्ही कोणत्या सुरूपा आकारात सादर करून वाचकांना विचार करण्यास उद्युक्त करता यावर कथेचे यश अवलंबून असते. पुढे दिलेली 'कॅडेव्हर' ही कथा या कसोट्यांवर लख्ख उजळून निघाल्याचे जाणवते. ही कथा वाचताना खरंतर जुन्याच कुणातरी सुप्रसिद्ध लेखकाची आहे की काय असा विचार मनात डोकावतो आणि हे या कथेचे यश म्हणावे लागेल. या कथेतील भाषा, काळ, तत्कालीन रीतिरिवाज, मानसिक आणि भौतिक बाबींचे रेखाटन अचूक केले आहे. खुशवंतसिंग, मल्याळी लेखिका केआर मीरा, शशी देशपांडे, अनिल अवचट, सानिया हे त्यांचे आवडते साहित्यिक आहेत.

महेश सोवनी यांची एक कथा पुढे देत आहे.

कडेवर

“अगं, कडेवर नाही, कॅडेव्हर. कॅ...डे...व्ह...र...,”
डॅनिअल म्हणाला.

“कडेवर,” मी म्हणाले.

“रंगू, तू अवघड आहेस.” तो म्हणाला.

“मुडदा,” मी म्हणाले.

“कॅडेव्हर” तो म्हणाला.

“कडेवर,” मी म्हणाले. आम्ही दोघे खळखळून हसलो.

डॅनिअल, या फिरंग्यांच्या वस्तीतील माझा एकमेव मित्र. डॅनिअल तसा वेगळाच. म्हणजे खूपच वेगळा. त्याचा रंग अगदी गोरा. गोरा म्हणजे गोऱ्या साहेबासारखा गोरा गोरा. डोळेही तसेच निळे. छान मराठी बोलायचा. त्याची आई भारतीय तर वडील ब्रिटिश. पण, म्हणून काही ह्याला त्या गोऱ्या साहेबांचा दर्जा नाही बरं! मला लहानपणी फार कुतूहल वाटायचे डॅनिअलबद्दल. तो गोरा, तरी गोरा का नाही. तो मराठी बोलतो, तरी आपला का नाही?

मला जरा मोठी झाल्यावर डॅनिअलने सांगितले की त्याच्यासारख्या लोकांना अँग्लो-इंडियन म्हणतात म्हणे. इतर गावात त्यांचा मोठा समाज आहे म्हणे.

“मग तू का इथे एकटाच आलास?” मी एक दिवस त्याला विचारले.

“पीटरसाहेबामुळे.” तो उत्तरला.

अँग्लो-इंडियन यांना साहेबांचा दर्जा नसला तरी ते आम्हा काळ्या नेटिव्हांपेक्षा वर होते. म्हणजे आमच्या वर आणि साहेबांच्या खालती. त्यांच्यावर साहेबांचा आमच्यापेक्षा जास्त विश्वास. हे आमचे नोटिंग टाउन म्हणजे माळाच्या टोकावर नोटिंग नावाच्या साहेबांनी वसवलेले गाव. त्यांच्या पाठोपाठ त्यांची मुले सांभाळायला, धुणी धुवायला, गाड्या पुसायला आम्हीपण आलो. इथे या कॉलनीत सगळी गोऱ्या साहेबांचीच घरे. त्यांचा झग्यातल्या मॅडमा आणि बाहुल्यांसारखी दिसणारी गोरी, गुबगुबीत गोजिरवाणी मुले. आमची वस्ती पार गावाच्या बाहेर. आम्हा नेटिव्हांची इथे पंचवीस घरे आहेत. अर्थात आमचे काही बंगले नाहीत साहेबांसारखे. आमची आपली कुडाची घरे, झोपड्याच म्हणा.”

डॅनिअलचाही काही बंगला नाही इथे. तो फोटो स्टुडिओत राहतो. दिवसभर तिथेच काम करतो आणि रात्री तिथेच झोपतो. पीटर नावाचा एक गोरा साहेब घेऊन आला त्याच्या फोटो स्टुडिओत मदतनीस म्हणून त्याला. अशा कामासाठी थोडी तरी अक्कल असावी लागते आणि ती ब्रिटिश रक्तातूनच येते असा पीटरसाहेबांचा समज असल्यामुळे ते काम डॅनिअलला मिळाले. अर्थात या कामासाठी एखादा अस्सल ब्रिटिशही नेमता आला असता पीटरसाहेबाला. पण मग त्याला पगार जास्त द्यावा लागला असता. त्यामुळे डॅनिअलला नेमण्यात आले. पीटरसाहेबाचा फायदाच झाला. निम्म्या पगारात गडी मिळाला तोही अर्धा युरोपीयन.

डॅनिअल कष्टाला ताठ. फोटो काढणे हे काही केवळ स्म इल म्हणून खटका खेचण्याइतके सोपे नव्हते. अंधान्या खोलीत तासनुतास फिल्म डेव्हलप करणे फारच कंटाळवाणे काम. पण न कंटाळता डॅनिअल करायचा ते सगळे. फोटो काढायला साहेब, मॅडमा, त्यांची पोरे, सगळी यायची. पण डॅनिअलची सगळ्यात जास्त मदत लागायची ती मेलेल्यांचे फोटो काढायला. सगळे म्हणायचे की डॅनिअल जशी कडेवर स्टॅन्डला लावतो तसे कोणीच लावू शकत नाही.

“याला द आर्ट ऑफ डेथ फोटोग्राफी अर्थात मरण-छायाचित्रकला म्हणतात. मेमेंटो मोरी, या लॅटिन आध्यात्मिक जाणिवेचा भाग आहे ही कला.” डॅनिअल म्हणाला.

“म्हणजे काय रे?” असे मी त्याला विचारले असता तो म्हणाला, “याचा अर्थ लक्षात ठेवा, तुम्हीपण मरणार आहात.”

“जिवंत माणसांनी मरण लक्षात ठेवावे म्हणून तू मेलेल्यांना जिवंत करतोस?” मी त्याला विचारले.

“अजून खूप छोटी आहेस रंगू तू हे सगळे समजायला.” तो म्हणाला.

“छोटी? चांगली पंधरा वर्षांची झाली आहे. पुढच्या आठवड्यात पाहुणे बघायला येणार आहेत मला. ए, तू माझ्या लग्नातला फोटो काढायला येशील का?” मी विचारले.

त्याने फक्त मान डोलावली, पण हो नाही म्हटले. “तू मेल्या, मुडद्यांचेच फोटो काढत बस.’ मी मनातल्या मनात चढफडले. मुडद्यांवर त्याचे फार प्रेम. त्यांना कडेवर म्हणायचा तो. इंग्रजीमध्ये म्हणतात म्हणे शवांना कडेवर.

ही एक फारच विचित्र प्रथा होती गोऱ्यांच्यात. तो काळच असा होता की लहान मुले फार मोठ्या संख्येने दगावयची. लसी नव्हत्या ना तेव्हा. प्रत्येक घरात एकदोन मुले तरी देवाघरी जायचीच. तर हे गोरे त्या मुलांची आठवण म्हणून त्यांना छान कपड्यात सजवून वेगवेगळ्या पोजमध्ये त्यांचे फोटो काढायचे आणि मग दफनविधी केला जायचा. कधी कधी तर फोटो काढताना कडेवराच्या हाती खेळणे, पर्सही दिली जायची. ग्रुप फोटा, फॅमिली फोटोही काढले जायचे त्या कडेवरांसोबत. एखाद्याला चार मुले असतील आणि त्यातील एक दगावले, तर जिवंत मुलांसोबत त्याला मस्तपैकी उभे करून त्यांचे फोटो काढले जायचे. अशा मुलांना उभे करण्यासाठी खास स्टॅन्ड होता स्टुडिओत. आपल्याकडे गौरीचा असतो ना तसाच. त्यांना उभे करण्याचे काम अर्थात डॅनिअलचेच. तो त्यांना त्या स्टॅन्डला असलेल्या पट्ट्यांना बांधून अक्षरशः जिवंत करायचा. फोटो पाहून कळायचेच नाही की ते कडेवर आहे.

काही वेळा फोटो बसून हवा असायचा. अशा वेळी वेगळा स्टॅन्ड वापरला जायचा. कैकवेळा साहेब, मॅडम आणि त्यांची जिवंत व गेलेले मूल असा फॅमिली फोटो काढला जायचा. स्वतःचे मूल मेलेले असताना लग्नाला आल्यासारखे ते नटूनथटून कसे यायचे हे मला कधीच समजले नाही. मात्र ते यायचे असेच परीटघडीचे कपडे घालून. चेहऱ्यावर एकही दुःखाची रेषा न आणून देता उभारायचे फोटोला तासंतास.

त्या काळी फोटोचे तंत्र एवढे विकसित झालेले नव्हते. कॅमेरा भला मोठा असायचा. तो मागून मोठ्या काळ्या चादरीने झाकलेला असायचा. फोटोग्राफर त्या काळ्या चादरीत घुसून फोटो काढायचा. एक जरी उजेडाची तिरीप त्या चादरीत शिरली तरी फोटो खराब झालाच म्हणून समजा. अनेक वेळा फोटोग्राफर आत घुसल्यानंतरही बाहेर यायचा. समोर उभ्या असलेल्या लोकांच्या पोजेस दुरुस्त करायचा व पुन्हा काळ्या चादरीत जायचा. त्याच्या मनासारखी पोज येईस्तोवर त्याचे आतबाहेर चालू असायचे. त्या काळी फोटोला कसे उभे राहावे, कोणत्या पोजमध्ये फोटो काढावे याबाबतही एक शिरस्ता होता. कसेही अंगविक्षेप करून फोटो काढले जायचे नाहीत. बाईने कसे उभे राहावे, पुरुषाने कसे बसावे याचेही दंडक होते. गोऱ्या साहेबाला तर या शिष्टाचाराचे भलतेच कौतुक.

मेलेल्याबरोबर फोटो काढताना दुप्पट कसरत असायची.

कितीही नीट बांधले तर निष्प्राण शरीर ताठ नाही राहायचे. कधी मान कलायची, तर कधी अख्खा मुडदाच कोसळायचा. अशावेळी काही झालेच नाही असा आव आणत पुन्हा देखावा उभा करत, जिवंत कलाकार फोटोला उभे राहायचे. पण डॅनिअलने बांधलेले कडेवर कधीच पडायचे नाही. त्यामुळेच त्याला, त्याच्याच शब्दात सांगायचे तर, खूप डिमांड होता.

जिवंत माणसाचा एखादा फोटो नीट नाही आला तर पुन्हा काढायची मुभा होती. तशी सवलत मृतांबाबत नसायची. त्यामुळे चूक व्हायला नको म्हणून चार-पाच फोटो काढले जायचे. अर्थात या सगळ्यात खूप वेळ जायचा. म्हणून मृतकांच्या नातेवाईकांना दुःखः आवळून तासन्तास एकाच पोजमध्ये बसायला लागायचे.

जास्त वेळ, जास्त फोटो, शिवाय किचकट काम यामुळे मृतकांच्या फोटोला जास्त पैसे आकारले जायचे. डॅनिअलने बांधलेले कडेवर कधीच पडायचे नाही. त्यामुळे काम त्या मानाने लवकर उरकायचे. काम लवकर उरकल्यामुळे साहेबलोक जरा जास्तच पैसे द्यायचे. पीटरतर भलता खूश असायचा असे काम आले की. साहजिकच त्या दिवशी डॅनिअललाही जरा घसघशीत टिप मिळायची.

“चल की गं, सिनेमाला जाऊ.” डॅनिअल म्हणायचा मला अशा दिवशी. खरंतर मला सिनेमा बघायचा असायचा. पण असे मेलेल्या माणसाच्या टाळूवरचे लोणी खाते का कुणी? मला तर त्या दिवशी डॅनिअल दृष्टीसही नको वाटायचा.

दुसऱ्या दिवशी स्वच्छ अंगोळ करून तो आल्यावर मला जरा बरे वाटायचे. मॅडमना मग मावशी आजारी आहे असे सांगून मी त्याच्या सोबत सिनेमाला जायचे. तिकिटाचे पैसे कालच्या टिपमधले तर नाहीत ना, हा विचार मनाला शिवायचा, पण मग मी त्याला सोईने बाजूला सारायचे. हिंदू धर्माचे एक बरे आहे. डोक्यावरून अंगोळ केलेली की सगळे शुद्ध होते.

मला सिनेमा पाहायला खूप आवडायचे. परंतु तिथला दरबान नेटिव्हला सोबत कोणीतरी गोरा साहेब असल्याशिवाय आत सोडायचा नाही. डॅनिअल गोरा साहेब नव्हता, पण गोरा साहेब म्हणून सहज खपून जायचा.

मी आणि डॅनिअल खूप मजा करायचो. सिनेमे पाहायचो, माळावर, जंगलातून हिंडायचो. कधीतरी आइसक्रीम खाण्याची चैनही करायचो.

एक दिवस शेजारची मावशी आईला म्हणाली, “हे असंच चालू राहिलं तर त्या खेचरापासून तुझी पोरगी पोटुशी राहिल बघ.’

मला ती नेमके काय म्हणाली समजले नाही. पण पुढल्या आठवड्यात मला पाहायला पाहुणे आले. मुलगा होता थोडा राकट आणि प्रौढही, पण मिशनरींच्या हॉस्पिटलमध्ये वॉर्डबॉय होता.

“असं स्थळ शोधूनही सापडायचं नाही. लवकर बार उडवून टाका.” माझी आई बाबांना म्हणाली.

लगेच दुसऱ्या दिवशी गावाबाहेरच्या मारुतीमंदिरात माझे लग्न लावण्यात आले. मस्त पोटभर डाळ भात आणि गूळ असा बेत होता. मी लाजत मुरडत नवी नवरी बनून तालुक्याच्या गावी गेले. पण, लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशीच माझा नवरा तापाने फणफणला आणि तिसऱ्या दिवशी तर मेलासुद्धा. मलेरिया का काही झाले होते म्हणे त्याला.

माझे डोरले तोडले, बांगड्या फोडल्या. पांढऱ्या पायाची ठरवून माझी लवकरच रवानगी माहेरी झाली. माहेरी गेल्यावर दुसऱ्या दिवशी अंधोळ झाल्यावर मी कुंकू लावले तर आईने लग्नबगिने येऊन ते पुसले.

“असे का केलेस?” मी तिला विचारले तर ती म्हणाली, “आता तू विधवा झालीस. नवरा मेला तुझा. आता तू कुंकू लावलेले कोणी पहिले तर आमच्या तोंडात लोक शेण घालतील.”

“नवरा मेला, तर मी का कुंकू नाही लावायचे?” मी विचारले.

“अग, आपण खालच्या जातीतले म्हणून फक्त कुंकूच पुसले जाते. वरच्या जातीत तर नवरा मेल्यावर बाईला जाळतात त्याच्याच चितेवर.” आई म्हणाली.

कुंकू पुसले, विधवा झाले, तरी माझा दिनक्रम फार काही बदलला नाही. अजूनही मी साहेबांकडे कामाला जायचे, गावभर ताठ मानेने पण पांढऱ्या कपाळाने फिरायचे. माझ्यासाठी काहीच बदलले नव्हते. पण जगासाठी मात्र मी बदलेली होते. मी रस्त्यावरून येताना दिसले तर लोक वाट बदलू लागले. अंगणात लहान मुले खेळत असली तर मला येताना बघून त्यांच्या आया त्यांना हात धरून घरात ओढून नेत होत्या. मी म्हणजे जणू काही लहान मुलांना खाणारी राक्षशीण होते. माझी सावली त्यांच्या मुलांवर पडली तर त्यांची मुले दगावतील असे त्यांना वाटायचे.

माझा सख्खा बाप मला पाहुण्यांकडे नेणे टाळू लागला. धाकटीला पाहायला पाहुणे आल्यावर आई मला तू बाहेर नको हं येऊ म्हणू लागली. सगळी आमंत्रणे रंगूला घेऊन येऊ नका या तळटिपेसहित येऊ लागली. कारण काय, तर मी पांढऱ्या पायाची, कमनशिबी.

हळूहळू मी कोमेजत चालले. मला घराबाहेर पडणे नकोसे झाले होते. पण घरी बसले तर खाणार काय. म्हणून सगळे टोमणे, अपमान ऐकत मी रस्ता तुडवायचे. एकदा का मी साहेबांच्या कॉलनीत शिरले की मला जरा हायसे वाटायचे. तिथले साहेब मला पाहून रस्ता नाही बदलायचे. मडमा त्यांच्या बाहेर खेळणाऱ्या मुलांना बखोटीला धरून आत नाही न्यायच्या. धाकट्या बाबाला तर कित्येक वेळा मीच भरवायचे, बाबागाडीत घालून बागेतून फिरवूनही आणायचे. तरी इथेही मला सामान

वागणूक नव्हतीच. फरक एवढाच होता की इथे मी पांढऱ्या पायांची विधवा नव्हते. तर इथे मी होते एक काळी नेटिव्ह.

फक्त एकच माणूस होता ज्याला माझा नवरा जिवंत नसण्याचा कोणताही फरक पडला नाही तो म्हणजे डॅनिअल. त्याने माझ्या नवऱ्याचा फक्त एकदाच उल्लेख केला.

“चल ना सिनेमाला जाऊ,” तो म्हणाला. मी त्याला आता मला कशातच रस नसल्याचे सांगितले.

तेव्हा तो म्हणाला, “सॉरी, तुझ्या लग्नात फोटो काढायला मी आलो नाही. निदान तुझ्या नवऱ्याचा कडेवरचा फोटो काढायला तर मी यायला हवे होते. मी कधीच कुठल्याही नेटिव्हच्या कडेवरचा फोटो नाही काढला.”

मला त्याच्या बोलण्याचे अजिबात वाईट वाटले नाही. माझ्या दोन दिवसांच्या नवऱ्याला मी तरी कुठे नीट पहिले होते. नव्या नवरीची नजर कशी कायम खाली असते. खरेच माझ्या नवऱ्याचा, म्हणजे त्याच्या कडेवरचा एखादा फोटो काढला असता, तर मला माझा नवरा कसा दिसायचा हे तरी लक्षात राहिले असते. समाज मला मी विधवा असल्याची दररोज न विसरता आठवण करून द्यायचा, पण मी मात्र एक-दोनदा ओझरत्या पाहिलेल्या माझ्या नवऱ्याला आता विसरायला लागले होते.

डॅनिअल मला येताजाता पहायचा. पण मी त्याला हल्ली प्रतिसाद द्यायचे नाही. कोण होता तो माझा? मित्र? नवरा तर नाही ना? नवरा नसलेल्या, नाही नाही, लग्नाच्या तिसऱ्या दिवशी नवऱ्याला खाऊन बसलेल्या बाईला, मग ती कोणत्याही जातीची असो, माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नव्हता.

वरच्या जातीतल्या बाईसारखे चितेवर जाळले नाही तरी कोणत्याही बाईचे कुंकू पुसले जाते तेव्हा तिचा जीव नाही पण तिचा जिवंतपणाच हिरावून घेतला जातो. मग ल्यायचे नाही, हसायचे नाही की खेळायचे नाही. जिवंतपणी बाईचा कडेवर होऊन जातो कडेवर.

म्हणूनच की काय आता डॅनिअल माझ्याकडे जरा जास्तच लक्ष देऊ लागला होता. त्याला तसेही कडेवर आवडायचेच. कधी माझ्यासाठी तो केकचा तुकडा आणायचा, तर कधी गुलाबाचे फूल. विधवा केसात फुले माळत नाही, हेसुद्धा माहीत नसावे का त्या वेड्याला.

एक दिवस तो मला म्हणाला आज तुझा एक छानसा फोटो काढतो. तसे मी पीटर साहेबाच्या स्टुडिओत मॅडम सोबत गेले होते काही वेळा. पण तेव्हा काही माझा फोटो काढला नव्हता. खरे तर मलासुद्धा माझा एक छानसा फोटो काढावा असे वाटत होते. पण माझा फोटो कोण काढणार? मागे मी मॅडमच्या नट्टापट्टा करायच्या टेबलासमोर जरा रेंगाळले तर मला केवढ्या रागावल्या त्या.

“अग, पीटरसाहेब गावाला गेला आहे. दुपारी ये. तेव्हा

कुणीही नसते. मस्त फोटो काढतो बघ तुझा.” डॅनिअलचे शब्द माझ्या कानात घुमत होते.

त्या दिवशी दुपारी मी आई आजारी आहे असे सांगून मॅडमकडून निघाले खरी. कितीही हळू पावले टाकायची ठरवले तरी शेवटी स्टुडिओत पोचलेच. तेथे जरा वेळ दारातच घुटमळले. आत जावे की नाही. पीटरसाहेबाचे गावाला जाणे रद्द तर झाले नाही. कुणी मला रागावेल काय, ओरडेल काय. आणि अगदी धारिष्ट्य करून मी आत गेले तर डॅनिअल माझा फोटो काढेल काय, नाहीतर म्हणायचा तुझ्या कडेवरचाच फोटो काढतो. मागे लग्नातला फोटो काढ म्हटले तर कुठे काढला माझा फोटो. मी या विचारचक्रात बुडालेली असताना, डॅनिअल माझ्या समोर येऊन उभा ठाकला. कंबरेवर हात ठेवत मला नखशिखांत न्याहाळत तो म्हणाला, “काय भयंकर सुंदर दिसत आहेस आज.’ मुडद्यांच्यासोबत राहून याची भाषा अशी झाली होती काय असे मला वाटायला लागले.

तो मला आतमध्ये घेऊन गेला. मला आरशासमोर बसवून म्हणाला, “तुला काही मेकअप वगैरे करायचा असेल तर करून घे.”

“कोण? मी?” मी कचरत विचारले.

“हो, तूच.” तो म्हणाला.

“कोणीतरी रागवेल ना,” मी म्हणाले.

“नाही, कोणीही रागावणार नाही. फोटो काढायला येणाऱ्यांसाठीच ठेवले आहे हे सामान.”

“माझ्याकडे पैसे नाहीत फोटो काढायला.”

“मी पैसे घेणार नाही.”

“आणि पीटरसाहेब.”

“त्याला काही कळणार नाही.”

“अरे पण त्याला कळले तर?”

“कळले तर कळले. काय करणार आहे तो? मी नसेन तर एकही कडेवर उभा नाही राहणार इथे. आता काही अरे-कारे नाही. हो तयार पटकन.’

मी हळूच, स्नोच्या बाटलीचे टोपण उघडले. मी खूप वेळा पहिला होता स्नो, पण लावला कधीच नव्हता. त्या पांढऱ्या शुभ्र स्नोमध्ये मी बोट घातले. मग ते अलगदपणे नाकाजवळ नेले. तो परिचित पण आतापर्यंत लांबच राहिलेला सुगंध मी माझ्या छातीत भरून घेतला. मी गळ्यावर स्नोचे बोट नेऊन ठेवले आणि डोळे मिटले. मला अजूनही माहीत नाही की माझ्या खंघावरचा तो हात डॅनिअलचा होता, का तो मला झालेला भास होता. मी डोळे मिटूनच डॅनिअलला विचारले, “कडेवर असेच जिवंत करतोस का रे तू?”

– किरण येले

kiran.yele@gmail.com

– महेश सोवनी

maheshsowani@gmail.com

॥ग्रंथाली॥✱॥

दिलीप पांढरपट्टे यांची पुस्तके

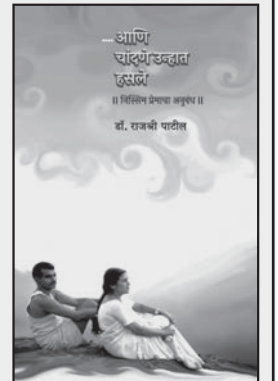

चारही पुस्तकांचा एकत्रित संच
मूल्य ६७० रुपये   सवलतीत ४०० रुपये

...आणि
चांदणे उद्धात
हसले

॥ निस्सिम प्रेमाचा अनुबंध ॥

डॉ. राजश्री पाटील

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २१० रुपये

मानसिक स्वास्थ्यसंबंधी एकांकिका स्पर्धा

९ फेब्रुवारी २०२४

इंडियन सायकियाट्रिक सोसायटी, वेस्ट झोन व पराग प्रतिष्ठान मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने शिवाजी पार्क येथील वीर सावरकर स्मारक नाट्यगृहात 'मानसिक स्वास्थ्य संतुलन संवर्धन' या विषयावर आधारित स्पर्धात्मक एकांकिका उत्सवाचे आयोजन करण्यात आले. त्याला उत्स्फूर्त प्रतिसाद लाभला. प्रवेशअर्ज स्वीकारण्याची अंतिम मुदत समाप्त झाल्यानंतरही प्रवेश स्वीकारण्यासाठी स्पर्धक सातत्याने विचारणा करत होते.

यावेळी स्पर्धेचे निकष पूर्ण करणाऱ्या सात संस्थांच्या एकांकिका सादर झाल्या. स्पर्धेस सकाळी साडेआठ वाजता प्रारंभ झाला. मानसिक स्वास्थ्याविषयी सर्वसामान्य जनतेत जागरूकता निर्माण व्हावी यासाठी मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. नीना सावंत यांनी एकांकिका उत्सवाचे आयोजन करण्यात पुढाकार घेतला असून, मानसिक संतुलन संवर्धन अभियानाबाबत डॉ. नीना सावंत सातत्याने कार्य करत आहेत.

मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व आनंददायी जीवनशैलीसाठी मानसिक अवस्था आणि स्वास्थ्य सुदृढ असण्याची गरज आहे. आपल्या देशात मानसिक दुर्बलतेची पातळी उच्चतम असून फक्त २० टक्के लोक योग्य उपचारासाठी मानसोपचारतज्ज्ञांचे मार्गदर्शन व उपचार करवून घेतात. बहुतेक स्वतःच्या भावनांसंदर्भात अनभिज्ञ असतात. या संदर्भात जाणीव असली तरी काही त्याबद्दल वाच्यता करण्यास धजावत नाहीत. त्यांना लाजिरवाणे वाटत असते आणि स्वतःवर ठपका येईल असा न्यूनगंड निर्माण होत असतो. त्यामुळे ते तज्ज्ञांचा सल्ला घेण्याची टाळाटाळ करतात व त्यांच्या भावना उघड करत नाहीत. परंतु त्यामुळे मानसिक परिणाम भयानक पद्धतीने होतात. भावना नियंत्रित केल्यामुळे व स्वतःकडेच ठेवल्यामुळे ते नैराश्याच्या गर्तेत जातात. याचा परिणाम म्हणून ते मानसिक रुग्ण होतात व आत्महत्येचे पाऊल उचलतात. मानसिक स्वास्थ्य उंचावण्याचे अनेक मार्ग आणि प्रकार आहेत. त्यातीलच एक मार्ग नाट्यप्रयोगाद्वारे त्यांच्या भावना ते प्रकट करू शकतात. त्यातूनच हे एक निश्चित आहे की त्यांच्या भावना प्रकट झाल्यामुळे त्यांच्यात सकारात्मक भावना निर्माण होते. याचेच प्रतिबिंब आजच्या एकांकिकेच्या माध्यमातून आणि सादरीकरणातून रसिकांसमोर सादर केले गेले.

लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागाचे महासंचालक

डॉ. नीना सावंत

विश्वास नांगरे पाटील काही कारणास्तव उपस्थित राहू शकले नाहीत. त्यांनी व्हिडिओ संदेश पाठवला होता. या सामाजिक विषयावरील एकांकिका स्पर्धेची त्यांनी प्रशंसा केली. असे मत व्यक्त केले की सादर विषयाचे गांभीर्य हे समाजात पटवून दिले पाहिजे आणि यावर प्रभावीपणे कार्य करत राहिले पाहिजे. सुप्रसिद्ध मानसोपचारतज्ज्ञ डॉक्टर मनोज भाटवडेकर हे सन्माननीय अतिथी म्हणून उपस्थित होते. त्यांनीही रसिक प्रेक्षकांना संबोधित केले व त्यांच्या हस्ते एकांकिका उत्सवातील स्पर्धकांना पारितोषिके प्रदान करण्यात आली. स्पर्धात्मक एकांकिका उत्सवात परीक्षक म्हणून ज्येष्ठ अभिनेते नारायण जाधव, सुप्रसिद्ध अभिनेत्री चिन्मयी सुमित आणि संभाजीनगरचे मानसोपचारतज्ज्ञ डॉक्टर अमोल देशमुख यांनी परीक्षण केले. ऊर्मिला सावंत यांचे बहुमोल योगदान स्पर्धेस लाभले. इंडियन सायकियाट्रिक सोसायटीच्या अध्यक्ष डॉक्टर नीना सावंत यांनी असे मत व्यक्त केले, की विविध माध्यमांतून मानसिक स्वास्थ्याची चळवळ ही जनमानसात रुजवली पाहिजे. डॉक्टर नीना सावंत यांनी मानसिक स्वास्थ्याविषयी मूलतत्त्वम् 'सक्षम' नामक ऑपची निर्मिती केली आहे ज्याद्वारे तळागाळातील जनतेपर्यंत आपण पोहोचू शकू व विविध खेळ प्रकार करता करता स्वतःचे मानसिक स्वास्थ्य वाढवून, दौर्बल्य झटकून टाकू शकू. निराशेतून बाहेर पडण्यासाठी या ऑपमध्ये नृत्य, योग,

स्पर्धेतील एकांकिकेतील दृश्य

संगीत, सकारात्मक विचार, प्राणायामअंतर्गत श्वसनाचे विविधांगी प्रकार अंतर्भूत आहेत. सदर ऑपमध्ये इंग्रजी, हिंदी, मराठी या भाषांमधून सर्वसामान्य जनतेस मार्गदर्शन करण्यात आले आहे. 'सक्षम' हे ऑप प्ले स्टोअरवरून डाऊनलोड करता येईल आणि त्यात दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचा आणि सूचनांचा अवलंब करून स्वतःचे मानसिक स्वास्थ्य उंचावू शकेल. ही चळवळ सर्व दूर पसरावी आणि या अभियानाचे फलित एका सक्षम समाजात रूपांतरित व्हावे याच प्रेरणेने इंडियन सायकिअॅट्रिक सोसायटी, वेस्ट झोन सातत्याने आणि ध्यासाने कार्य करत राहिल असा विश्वास डॉ. नीना सावंत यांनी व्यक्त केला.

भारतीय रंगभूमीच्या इतिहासातील मानसिक स्वास्थ्य संतुलन संवर्धन या विषयावर आधारित एकांकिका उत्सवाचा हा पहिलाच प्रयोग होता.

एकांकिका उत्सवातील सर्व सहभागी कलावंत, तंत्रज्ञ, बॅकस्टेज मंडळी यांना 'सन्मानपर्ण' देण्यात आले. एकांकिका उत्सवात कल्याण येथील कलरफुल माँक या संस्थेची 'टिनीटस' ही एकांकिका सर्वोत्कृष्ट ठरली. द्वितीय पारितोषिक वसई येथील वलय थिएटर या संस्थेच्या 'आई टायर्ड होतेय' या एकांकिकेस प्राप्त झाले.

प्रथम पारितोषीक विजेत्यांना सन्मानपर्ण, सन्मानदर्पण ट्रॉफी व ५१००० रुपयांचा धनादेश व द्वितीय पारितोषिक विजेत्यांना सन्मानदर्पण ट्रॉफी व २५००० रुपयांचा धनादेश देण्यात आला. वैयक्तिक लेखन, दिग्दर्शन, नेपथ्य, संगीत, प्रकाशयोजना व स्त्री-पुरुष अभिनयासाठी 'सन्मानपर्ण', 'सन्मानदर्पण' रकमेचे धनादेश अशी एकूण दीड लाख रकमेची पारितोषिके देण्यात आली. ●

प्रथम पारितोषिक 'टिनीटस' ही एकांकिकेतील कलाकार मान्यवरांसह

ग्रंथाली-प्रतिभागण आयोजित 'विज्ञानधारा' विज्ञान एकांकिका स्पर्धा

ग्रंथाली-प्रतिभागण तर्फे 'विज्ञानधारा' उपक्रमांतर्गत विज्ञानदिनानिमित्त महाराष्ट्रात पुणे, गडहिंग्लज, वारणानगर, नवी मुंबई, वसई, मीरारोड-भाईंदर या सहा केंद्रांवर विज्ञान एकांकिका स्पर्धा घेण्यात आल्या. महाराष्ट्रातील एकूण ८५ शाळा व जवळपास ७०० ते ८०० विद्यार्थी या स्पर्धामध्ये सहभागी झाले. डॉ शरद काळे यांच्या नाट्यातून विज्ञानाकडे भाग १, २, ३ व डॉ. सुधीर थत्ते, नंदिनी थत्ते यांच्या विज्ञाननाटके या पुस्तकातील एकांकिका विद्यार्थी कलाकारांनी सादर केल्या. ग्रंथालीसोबत स्पर्धा आयोजनात पुणे केंद्रावर सावित्रीबाई फुले विद्यापीठाच्या विज्ञान शिक्षण आणि संप्रेषण केंद्र, गडहिंग्लज येथे मराठी विज्ञान परिषद; गडहिंग्लज व गडहिंग्लज कला अकादमी, वारणानगर येथे वारणा विज्ञान केंद्र, नवी मुंबई येथे वाशीमधील अन्वय प्रतिष्ठान, वसई येथे यंग स्टार्स ट्रस्ट, मीरारोड-भाईंदर येथे शिवशक्ती सेवा मंडळ या संस्था सहयोगी म्हणून सहभागी होत्या. प्रत्येक केंद्रावर प्रथम पारितोषिक ५००० रुपये, पाच हजारांची पुस्तके व स्मृतिचिन्ह, द्वितीय पारितोषिक ३००० रुपये, तीन हजारांची पुस्तके व स्मृतिचिन्ह, तृतीय पारितोषिक २००० रुपये, दोन हजारांची पुस्तके व स्मृतिचिन्ह, अशी पारितोषिके देण्यात आली. सहा केंद्रांवरील सहा प्रथम विजेत्या संघाची अंतिम फेरी राजश्री छत्रपती शाहू विद्यालय, रबाळे, नवी मुंबई येथे २८ फेब्रुवारी

२०२४ रोजी विज्ञानदिनी घेण्यात आली. कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा तालुक्यातील पं. दीनदयाळ विद्यालय, गडहिंग्लज येथील जागृती हायस्कूल, पुण्यातील विश्वकर्मा विद्यालय इंग्रजी विद्यालय, नवी मुंबई महानगरपालिकेची शाळा क्रमांक ४६, मीरारोड येथील आदर्श विद्या निकेतन, नालासोपारा येथील राजीव गांधी विद्यालय या सहा शाळा विज्ञान एकांकिका स्पर्धेच्या अंतिम फेरीत सहभागी होत्या. यापैकी आदर्श विद्या निकेतन शाळेने प्रथम पारितोषिक रोख रक्कम ३००० रुपये, प्रमाणपत्र व स्मृतिचिन्ह पटकावले. तर राजीव गांधी विद्यालयाने द्वितीय पारितोषिक रोख रक्कम २००० रुपये, प्रमाणपत्र व स्मृतिचिन्ह पटकावले. स्पर्धेचे परीक्षण अभिनेता, दिग्दर्शक मनीष सोपारकर व प्रा. शुभम पाटील यांनी केले. डॉ. शरद काळे, डॉ. सुधीर थत्ते, विज्ञानलेखिका नंदिनी थत्ते, नवी मुंबईचे माजी महापौर सुधाकर सोनावणे, प्रा. अजित मगदूम, विस्तार अधिकारी सुलभा बालघरे, मुख्याध्यपिका रंजना वनशा, मुख्याध्यापक अमोल खरंबाळे आदी विज्ञान एकांकिका स्पर्धेच्या अंतिम फेरीस उपस्थित होते. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक ग्रंथालीचे मुख्य विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी केले. धनश्री धारप व अश्विनी भोईर यांनी समन्वयक म्हणून काम पाहिले.

प्रथम क्रमांक एकांकिका 'छान किती दिसते फुलपाखरू' आदर्श विद्या निकेतन, मीरा रोड

द्वितीय क्रमांक एकांकिका 'कचरा नव्हे हो, ही तर संपत्ती' राजीव गांधी विद्यालय, नालासोपारा

अमळनेर साहित्य संमेलनात प्रसिद्ध झालेली पुस्तके!

भगवान इंगळे लिखित 'मावलाया' पुस्तकाचे प्रकाशन

डॉ. उज्ज्वला मेहेंदळे संपादित 'अक्षरयात्रा २०२३-२४' पुस्तकाचे प्रकाशन

'अर्बनायन' पुस्तकाचे प्रकाशन

पुस्तकप्रकाशनसमयी – संमेलनाध्यक्ष डॉ. रवींद्र शोभणे, अ.भा. साहित्य महामंडळाच्या कार्यवाह डॉ. उज्ज्वला मेहेंदळे, संमेलनाचे समन्वयक डॉ. नरेंद्र पाठक, उल्हासनगर महानगरपालिका अतिरिक्त आयुक्त जमीन लेंगरेकर, डॉ. लतिका भानुशाली, नीलिमा फाटक, भगवान इंगळे, आशा इंगळे, सुदेश हिंगलासपूरकर, जयू भाटकर आणि अन्य मान्यवर

महाभारत नावाच्या महासागरात भारतातले आणि विश्वपातळीवरचेही सर्वच कलाप्रकार शतकानुशतक आनंदानं डुंबत आहेत. ऐतिहासिक, भौगोलिक, पुराण ग्रंथ इत्यादी पातळ्यांवर संशोधनं चालू आहेत. महाभारतातल्या अनेक मुख्य व्यक्तिरेखा कलावंतांना, साहित्यिकांना, संशोधकांना आणि वाचक-श्रोता-प्रेक्षक आदींना आजही भुरळ घालतात.

'द्रौपदी' ही महाभारतातली व्यक्तिरेखा जितकी आकर्षक, तितकीच आजही आव्हानात्मक आहे. 'द्रौपदी' नक्की कोण होती, कशी होती, तिच्या व्यक्तिरेखेच्या अनुषंगानं त्या काळातल्या सामाजिक, सांस्कृतिक वास्तवाचा वेध अभ्यासपूर्वक घेऊन तो ग्रंथरूपात आणण्याचा प्रयत्न तुलनेनं कमी प्रमाणात झाला आहे. त्यातीलच एक उल्लेखनीय पुस्तक आहे, डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे ह्यांनी अनुवादित केलेलं, डॉ. सुमित्रा अग्रवाल लिखित 'द्रौपदी : बहुपतित्वाचे अभिनव प्रारूप'.

ह्या समीक्षात्मक लेखनकृतीचे मूळ दोन खंड आहेत. मराठीमध्ये त्यापैकी पहिला खंड अनुवादित झाला आहे. मिथककाव्याचा अभ्यास ही ह्या ग्रंथनिर्मितीच्या मागची मूळ प्रेरणा आहे. द्रौपदीच्या व्यक्तिरेखेच्या अनुषंगानं पाच हजार वर्षांपूर्वी असलेल्या विवाहसंस्थेचं स्वरूप, त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या आदिवासी परंपरा, त्यांची व्यवस्था आणि त्याचा द्रौपदीशी तसंच महाभारतात आढळणाऱ्या एकूण समाजव्यवस्थांशी कसा संबंध आहे, ह्याचा मागोवा ह्या पुस्तकात घेतला आहे. हा मागोवा घेताना लेखिकेनं नागरी संस्कृतीमधल्या, तसंच आदिवासी संस्कृतीमधल्या स्त्रीस्वातंत्र्याचा वेध घेतला आहे. ह्या शोधातून लेखिकेला गवसलेलं एक सत्य त्यांच्याच शब्दांत-

'याच संदर्भात एक विचारणीय मुद्दा बनला की त्या काळातील स्त्रीला किती स्वातंत्र्य मिळाले होते? ती पुरुषाएवढी स्वतंत्र होती का? या गोष्टीचा विचार करताना एक सत्य समोर आले की आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुषांमधील स्वातंत्र्याचे अंतर कमी होते, दोघांचा पाया बरोबरीचा होता. त्यानंतर महाभारतकालीन समाजात स्त्रीच्या स्थानाबद्दल विचार करताना स्पष्ट झाले, की आदिवासी संस्कृतीचे नागरी संस्कृतीत परिवर्तन होत असताना स्त्रीचे अवमूल्यन झाले आणि समाजात स्त्री एक वस्तू बनली. भोगाचे साधन बनली. गणिकासुद्धा झाली. स्त्रीच्या अवमूल्यनाच्या या काळात बहुपती प्रथेचे प्रचलन आणि त्या पृष्ठभूमीवर द्रौपदीच्या बहुपतित्वावर विचार करताना मनात पुन्हा तोच प्रश्न उमटला की द्रौपदीचे बहुपतित्व तिथे सामर्थ्य वाढविते की कमी करते आहे?'

द्रौपदीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अंगांनं सामाजिकतेचा विचार करत लेखिका तिच्या आणि पर्यायानं स्त्रीच्या मानसिकतेपर्यंत पोहोचलेली दिसते. द्रौपदीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास कोणत्या आधारभूत तत्त्वांच्या मदतीनं झाला असावा? तिला आपल्या काळापेक्षा वेगळं व्यक्तिमत्त्व कसं मिळालं असावं, आणि ती खऱ्या अर्थानं 'मनस्विनी' ह्या विशेषणाची अधिकारी झाली का? असे प्रश्न लेखिकेला पडले आणि ती संशोधनाच्या वाटेवरून ह्या प्रश्नांची उत्तरं शोधत गेली.

ग्रंथपरिचय

डॉ. निर्मोही फडके

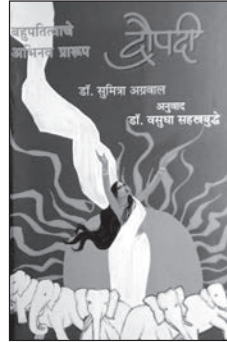
१९२०१ ४६७११

द्रौपदी

बहुपतित्वाचे अभिनव प्रारूप
लेखक

डॉ. सुमित्रा अग्रवाल
मराठी अनुवाद

डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे

'महाभारतातील द्रौपदी : बाह्य रेषा आणि आंतरिक वैशिष्ट्ये' आणि 'साहित्येतर ज्ञानशाखांच्या संदर्भात द्रौपदीची प्रतिमा', ह्या शीर्षकांतर्गत ह्या पुस्तकाचे दोन विभाग झाले आहेत. त्यापैकी पहिल्या भागात द्रौपदीचा जन्म, अनुपम सौंदर्य, महाभारतात आलेलं तिचं वर्णन, सौंदर्याच्या अनुषंगानं तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्यं, तिची मनस्वी वृत्ती, तिचं सम जातलं स्थान, तिचं निर्णयसामर्थ्य अशा वैविध्यपूर्ण अंगांनी हे व्यक्तिमत्त्व उलगडत जातं. ह्यातील अनेक निष्कर्ष वाचकांच्या विचारांना चालना देणारे आहेत.

उदाहरणार्थ : 'तिच्या जीवनात आलेल्या सात पुरुषांशी (पाच पती, कृष्ण आणि कर्ण) तिच्या विशिष्ट संबंधांमुळे द्रौपदीचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व इंद्रधनुष्यासारखे विविध रंगछटांनी सुशोभित झाले. त्या वेळच्या समाजाचे पातिव्रत्य आणि सदाचार व्यभिचारासंबंधीचे विचार आजच्यासारखे नाहीत.'

यज्ञवेदीतून झालेला द्रौपदीचा जन्म ही न पटणारी गोष्ट असली तरी व्यासांनी असं वर्णन का केलं आहे, लोकसंस्कृतीत ह्याबाबत कोणते धागेदोरे सापडतात, द्रौपदीला अनेक वेळा अलौकिक शक्तींनी कशी काय मदत केली, बहुपतित्व अनुसरणारी ती एकमेव भारतीय पुराणकथा नायिका कशी आणि का ठरली, तिचं स्वतःचं कसं जीवनस्वप्न कसं होतं, अशा वेगवेगळ्या नव्या मुद्यांना स्पर्श करणारं, मूळ महाभारतातले दाखले घेत लिहिलं गेलेलं विवेचन आपल्याला वाचायला मिळतं.

ह्याच पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात मानववंश-शास्त्राच्या संदर्भात द्रौपदीविषयीचं चिंतन, अध्ययन, आदिवासी समाजातली, ऋग्वेदकालीन समाजातली बहुपतित्वाची प्रथा आणि स्त्रीचं स्थान ह्या अतिशय वेगळ्या आणि महत्त्वाच्या दिशेनं केलेलं संशोधनपर लेखन आपल्यासमोर येतं. विशेषतः प्राचीन काळी स्त्रियांना समाजव्यवस्थेत, शिक्षणव्यवस्थेत असलेलं सन्मानाचं स्थान अधोरेखित होतं. हे पुस्तक अभ्यासकांकरता तर चिंतनीय आहेच, तसंच ते

महाभारताबद्दल विशेष आस्था असणाऱ्या वाचकांकरताही अतिशय वाचनीय आहे. मूळ पुस्तकातली गंभीर तरीही ओघवती अशी भाषाशैली मराठी भाषेतल्या अनुवादातही तितक्याच सहजपणे रूपांतरित झालेली दिसते. ह्याचं श्रेय अर्थातच अनुवादक डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे ह्यांना आहे.

ह्या पुस्तकाच्या निमित्तानं नमूद करावंसं वाटतं, की आजही 'महिलादिन' साजरा करताना स्त्रियांचे हक्क, त्यांचं स्थान, त्यांच्यावर होणारे अन्याय, त्यांची उन्नती इत्यादी ह्याच मुद्यांच्या चक्रात आपला समाज अडकलेला दिसतो, हे दुर्दैव आहेच. परंतु भारतीय पुराणकथांमधली आणि प्राचीन इतिहासामधली एकमेव 'अग्निशालाका द्रौपदी' हिच्याबद्दल योग्य विचारमंथन केलं, तर कदाचित 'स्त्री'बद्दलचा नवा विचार नक्कीच गवसेल.

द्रौपदी : बहुपतित्वाचे अभिनव प्रारूप

लेखक : डॉ. सुमित्रा अग्रवाल, मराठी अनुवाद - डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे
डिंपल पब्लिकेशन, मूल्य : ₹ ५००/-

डॉ. भाग्यश्री बारलिंगे

एका आध्यात्मिक पुस्तकाशी मैत्री

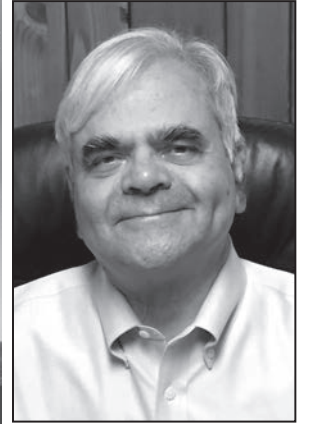
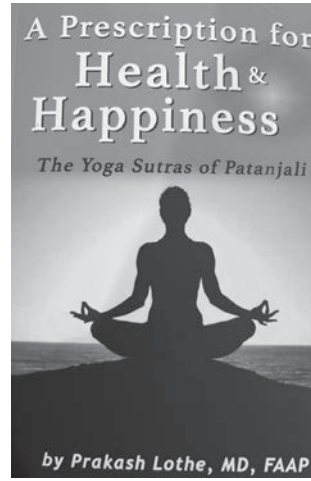
मी आहे एक विज्ञानाची विद्यार्थिनी, माझ्या पिढीची प्रतिनिधी. विज्ञान आणि अध्यात्म ह्या दोन परस्परविरोधी बाबी आहेत असंच मला वाटत असे. अध्यात्म आणि त्यात रमणारे लोक यांच्याशी कधी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित होतील असे वाटले नव्हते. परंतु काही अपघात आपल्या आयुष्यात चांगल्या गोष्टीपण घडवून आणू शकतात. त्यापैकी एक अपघात म्हणजे डॉ. प्रकाश लोथे यांचे- 'Prescription for health happiness' हे पुस्तक वाचणं. पुस्तकाच्या शीर्षकातील prescription हा शब्द मला खुणावू लागला आणि मी हे पुस्तक वाचायला घेतलं.

अध्यात्माची पुस्तके अतिशय क्लिष्ट असतील आणि एवढेच नव्हे तर त्यातील ज्ञान निरुपयोगी असेल असा माझा गैरसमज होता. तो या पाठ्यपुस्तकासारख्या पद्धतीने लिहिलेल्या पुस्तकामुळे दूर झाला. हे पुस्तक अकरावी-बारावीतील मुलांनाही कळावे अशा सोप्या भाषेत, विषयाचे गांभीर्य जपून लिहिलेले आहे.

पुस्तकाची भाषा प्रवाही असून त्यात विनोदाची छटा आहे. त्यामुळे अनेक जड संकल्पना आणि विचार असलेले हे पुस्तक सामान्य माणसाला अगम्य वाटत नाही. पुस्तक वाचताना मला तत्त्वज्ञ बर्ट्रांड रसेल यांच्या साध्या सरळ पण मुद्देसूद शैलीची आठवण झाली.

या पुस्तकाचा लेखक हा डॉक्टर असल्यामुळे 'साधन पाद म्हणजे पहिल्या वर्षीच्या मेडिकलच्या विद्यार्थ्याला स्टेथोस्कोप देण्यासारखे आहे' अशी वाक्ये सहज त्यांच्या लेखणीतून झरतात. त्यांच्या लिखाणातील आधुनिकता जाणवते जेव्हा ते सॉक्रेटिस, रुमी यांना उद्धृत करतात तसेच 'क्रॅश' या चित्रपटातील दृश्याचा संदर्भ देतात.

प्रत्येक नवीन ऊहापोह संस्कृतमध्ये लिहिलेल्या श्लोकाने सुरू होतो; त्याखाली तोच श्लोक इंग्रजीमध्ये लिहिला असतो आणि नंतर त्याचा इंग्रजीमध्ये अर्थ दिला असतो. त्यानंतर श्लोकात दिलेला विचार मेडिसिनच्या टेक्स्टबुकात दिल्याप्रमाणे

डॉ. प्रकाश लोथे

अगदी तपशीलवार स्पष्ट केला असतो. उदाहरणार्थ, पृष्ठ क्रमांक ११२ वर दिलेले soul, mind, intellect complex याविषयीचे विवेचन किंवा एका श्लोकाचा अर्थ आधुनिक मेडिकल विज्ञानाप्रमाणे "A yogi may contemplate upon REM or non-REM sleep" असा होतो, ह्याचे विवरण!

"The yamas (self-restraints) sound like Ten commandments" "good behaviour cannot be legislated. Hence wise people of the old used God as a deterrent to enforce these rules" अशी विधाने प्रभावी, संस्कारदायी आणि जागृत करणारी आहेत. Involution, संपत्ती यासारख्या काही संकल्पना अचंबित करणाऱ्या आहेत. "Just as the body can travel back and forth in space, the mind can do the same thing in another dimension called Time. (page 173)" अशी काही भन्नाट वाक्ये वाचल्यानंतर आपण metaphysics चं पुस्तक अशी वाचत आहोत की काय अशी शंका येते.

संस्कार हा शब्द म्हणजे गुळगुळीत नाणे! पण ह्यासारख्या

काही शब्दांना अध्यात्माच्या पाटावर बसवल्यामुळे त्यांना परत आदरणीय स्थान प्राप्त झाले आहे. उदाहरणार्थ- sanskaras are subliminal impressions, chitta means consciousness, mahat means cosmic intelligence, Brahman means cosmic conscience etc.

तर ह्या पुस्तकात प्राचीन काळात मांडलेल्या विचारांचे अभ्यासपूर्ण समर्थन केले आहे. मग ही माहिती सामान्य माणसाच्या उपयोगी येणारी आहे का? तर या प्रश्नाचे उत्तर आश्चर्यकारकरित्या होकारार्थी आहे.

वाचकाला या पुस्तकात अस्वस्थता, छळणारे नकारात्मक विचार, मनाची एकाग्रता न होणे या सामान्य मानसिक लक्षणांवर उपाय सांगितले आहेत.

शेवटचे सांगायचे म्हणजे मी ज्ञानेश्वरीतील एका ओवीचा अर्थ बराच काळ शोधित होते. तो अचानक मला या पुस्तकात पृष्ठ क्रमांक ७१ वर सापडला.

आतां आमोद सुनांस जाले। श्रुतीसि श्रवण रिघाले।

आरिसे उठिले। लोचनेंसी।।

एखाद्या स्फटिकाने त्याच्याजवळ ठेवलेल्या वस्तूचा रंग धारण करावा त्याप्रमाणे योग्याचे ध्यानधारणा करून शुद्ध झालेले चित्त हेच त्याचा आत्मा होते. संपत्ती म्हणजेच बघणारा, बघितले जाणारे आणि बघण्याची क्रिया या सगळ्यांची झालेली एकात्मता!

हे पुस्तक तुम्हाला कळत-नकळत तुमच्या मनातील अनेक प्रश्नांची उत्तरे देईल; वाचकाला स्वतःकडे पाहण्याची एक नवीन दृष्टी मिळेल; आणि मन व शरीर ह्या जोडगोळीचे आरोग्य कसे राखायचे ह्याचे तंत्र (prescription) लक्षात येईल. हे एक संग्रहणीय पुस्तक आहे. हे शाळकरी विद्यार्थ्यांपासून कुठल्याही वयाच्या किंवा व्यवसायाच्या व्यक्तीने वाचल्यास फायदाच होईल.

- भाग्यश्री बारलिंगे, मेसा, अ‍ॅरिझोना

bcbaringay@gmail.com

स्त्रीसाहित्य

||ग्रंथाली||*

ऊर्मिला

डॉ. स्मिता दातार

मूल्य ४०० रु.

सवलतीत २४० रु.

चॉईसेस

मृणाल कुलकर्णी

मूल्य ३५० रु.

सवलतीत २१० रु.

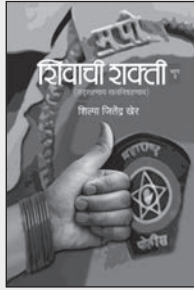

अनहद

डॉ. निर्मोही फडके

मूल्य २०० रु.

सवलतीत १२० रु.

शिवाची शक्ती

शिल्पा जितेंद्र खेर

मूल्य २५० रु.

सवलतीत १५० रु.

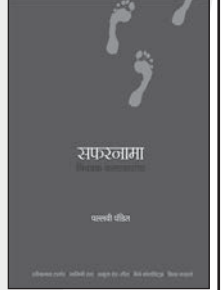

एक घोट मृगजळाचा!

विजयालक्ष्मी मणेरीकर

मूल्य २०० रु.

सवलतीत १२० रु.

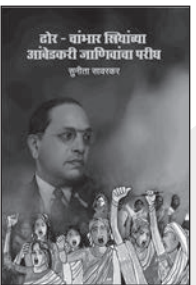

सफरनामा

पल्लवी पंडित

मूल्य ५०० रु.

सवलतीत ३०० रु.

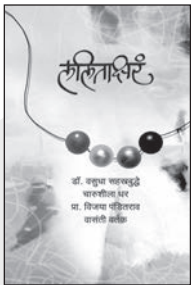

दोर-चांभार स्त्रियांच्या आंबेडकरी जाणिवांचा शोध

सुनीता सावरकर

मूल्य ३०० रु.

सवलतीत १८० रु.

ललिताशरं

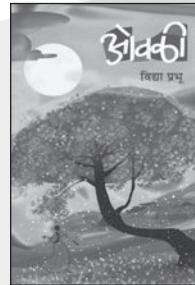
डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे

चारुशीला धर

वासंती वर्तक

प्रा. विजया पंडितराव

मूल्य ३५० रु.

ओवळी

विद्या प्रभू

मूल्य ३५० रु.

सवलतीत २१० रु.

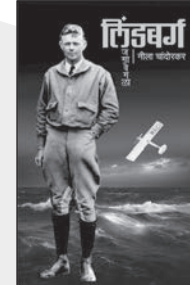
जागतिक सत्ताकारण

एक दृष्टिक्षेप

अमोल केरकर

मूल्य ४०० रु.

सवलतीत २४० रु.

जगावेगळा

लिंडबर्ग

नीला चांदोरकर

मूल्य ५०० रु.

सवलतीत ३०० रु.

ब्रह्ममार्ग रूप बोध

डॉ. सुनंदा आपटे-

काकडे

मूल्य १५० रु.

सवलतीत ९० रु.

चित्रदर्शी ग्रामीण कथा

“सदू झयव्हरच्या मनाचा एक कोपरा गव्हाच्या कणकीगत मवाळ होता. भुंग्यानं लाकूड पोखरावं तसा त्याचा मेंदू पोखरत होता. फ्रंटशीटच्या समोर लावलेल्या चौकोनी आरशात ती भांबावलेली लेकुरवाळी दिसत होती. दूध पिऊन गुरगुर असा आवाज काढत मांजर झोपी जावं तसं तिचं लहानगं लेकरू काहीतरी पुटपुटत झोपी जाण्याचा प्रयत्न करत होतं. सारखं उसनायचं. तापात काहीबाही बोलायचं. त्याला पाहून श्यामची आठवण झाली. पोटाचा नगरा सावरत केविलवाण्या आवाजात विचारणारा श्याम दिसू लागला अन् विचारू लागला, पप्पाऽऽ पप्पा! आज संध्याकाळी आपण डॉक्टरकाकांच्या कडे जायचं नव्हं?”

‘वसप’ हा महादेव माने लिखित ग्रामीण कथांचा संग्रह आहे. यात एकूण दहा कथांचा समावेश आहे. त्यांच्या शीर्षकांवरून नजर टाकली तरी आपल्या लक्षात येईल, हा कथासंग्रह काही वेगळे सांगू पाहतो आहे. ग्रामीण जीवन म्हटले की शेती, शेतीमध्ये उत्पन्न होणारी पिके, झाडी, बैल, इतर जनावरे, अवजारे आणि त्यात राबणारा शेतकरी, त्याचे कष्ट, उत्पन्नावर आधारित स्वप्ने, माणसामाणसांमध्ये असलेले नाते कधी घट्टपिळीचे तर कधी धागे उसवलेले, तरीही ती माणसे जिवंत असतात आणि त्यांना जिवंत स्वरूपात साकार करणारा लेखक त्याचाच एक भाग असतो, हे सर्व या कथांमधून आपणास दृश्य स्वरूपात साकार झालेले अनुभवास येते.

मुलांच्या शिक्षणासाठी लागणारा पैसा उभा करायचा तर नगदी व अधिक पैसा देणारे पीक नजरेसमोर असणारा भीमा ‘अडकित्ता’ या कथेत आपणाला भेटतो. हळदीचे उत्पन्न जोमाने यावे यासाठी तो जिवापाड मेहनत घेतो परंतु काही ठरावीक पिकांसाठी मशागतीला अनेक माणसांची, मजुरांची आवश्यकता असते, ती हळदीलादेखील आहे. भीमाइतका खर्च करण्यास ऐपत नसल्याने स्वतः वेगळ्या वाटा शोधून उत्तम रितीने मशागत करण्याचा प्रयत्न करतो. इतकेच नव्हे तर पैशांअभावी रासायनिक खते आणता येत नाहीत म्हणून सेंद्रिय खतांचा वापर करतो. यातून त्याचे स्वप्न साकार होते. या कथेत केवळ अधिक उत्पन्न मिळवणे हा एक हेतू आहे असे नाही तर सेंद्रिय पद्धतीने शेती केल्यास, नवनवे प्रयोग केल्यास ती हमखास अधिक उत्पन्न देऊ शकते, हा त्यातून मिळणारा संदेश.

शेतात असणारी झाडे अनेकदा अडचणीची वाटू लागतात विशेषतः बाभळीची झाडे. एक तर या झाडांचे काटे सर्वत्र पसरतात आणि दुसरे कारण या झाडांच्या खाली व आजूबाजूला पीक फारसे येत नाही म्हणून अशी झाडे काढून टाकण्याकडे अनेक शेतकऱ्यांचा कल असतो. त्यातून पैसा मिळणार असेल तर अधिकच कल झुकतो. परंतु केरू आबासारखी माणसे असतात ती मनापासून सांगतात, ‘शेतकऱ्यांचा जलम रानात मूठभर धान इस्काटून. खंडीभर धान पिकवायचा. झाड तोडूनी. झाडातबी जीव हायचं की? झाडाचा सराप

ग्रंथपान

चांगदेव काले
१८६९२०७४०३

वसप
महादेव माने

लय वाईट. कथा या तळमळीच्या वाक्याभोवती गुंफलेली आहे. विशेष म्हणजे हेच शीर्षक कथासंग्रहाला देण्यात आलेले आहे. ‘पंख छटलेला गरुड’ ही कथा वेगळी आहे. मुलगी मतिमंद असेल तर आईबापासाठी ती किती काळजीचा विषय ठरते याचे चित्रण या कथेत आहे. दादासाहेबांसारखा राजकारणी आणि मोठे व्यक्तिमत्त्व असलेला माणूस पिता म्हणून कसा असहाय्य ठरतो त्याची ही कथा आहे.

‘वसप’ हा कथासंग्रह वाचत असताना जाणवते ते प्रत्येक कथेमध्ये असणारे वेगळेपण. हे वेगळेपण जाणवते ते प्रथम निवेदनाच्या भाषेतून. या सगळ्या कथांसाठी बोलीभाषेचा निवेदनासाठी उपयोग केलेला आहे. संवाद आणि निवेदन दोन्हीही याच माध्यमातून साकारलेले आहेत. दुसरा महत्त्वाचा भाग आहे तो या कथांच्या लेखन शैलीचा. लहान लहान वाक्ये आणि सहजसोप्या पद्धतीने आपण संवाद साधतो तशी लय आणि काव्यात्मकता. ‘बेसावध माणसाच्या अंगावर अचानक लांबडं पडल्यागत सदूचं काळीज लाटदिशी हाललं.’ ‘हळद नऊ महिन्याचं पीक हाय. वैशाखात आकितिला लावलं की, पुसात कापायची अन् वाळवून चैतात पैसं हातात येतात.’ ‘मंदबुद्धी पोरीच्या बापाचं काळीज म्हणजे श्रीकिसनाच्या हातातली बासरीच हाय. काळजाला सतरा भोकं पाडून घ्यावी लागते तवा कुठं बासरी वाजती. जन्मभर तिचाच गुणगान गात जगावं लागतं. लोकांना गाणं कळतं पण त्यामागलं दुख नाही कळत.’ अशा सुंदर वैचारिक कल्पना लेखकाचे वेगळेपण सुचवून जातात. कथेचे वातावरण निर्माण करताना लेखक बारीक बारीक तपशिलांसह त्याचे चित्रण करताना दिसतात. त्यामुळे या कथा चित्रदर्शी आहेत असे अनुभवास येते.

लेखकाला माणूस ओळखण्याची, त्याच्या अंतर्दामी असणाऱ्या वेदना, संवेदना, भावना यांचा शोध घेण्याची कला अवगत आहे. ते त्या त्या व्यक्तित्तेचे मानसिक आंदोलनाचा अतिशय उत्तम प्रकारे परिचय करून देतात. त्यामुळे या कथांच्या अंतरंगाशी आपण सहजपणे जोडले जातो.

महादेव माने हे शिक्षक आहेत आणि त्यांचे वास्तव्य तासगाव-सांगली या प्रदेशात आहे. त्या प्रदेशाचा ठसा त्यांच्या कथालेखनावर जाणवतो. अनेक राज्यस्तरीय कथा स्पर्धांमध्ये त्यांच्या कथांना प्रथम क्रमांक प्राप्त झालेला आहे. ग्रामीण भागातून जी दमदार आणि सकस लेखन करणारी लेखक मंडळी आहेत त्यात महादेव माने यांचा नक्कीच समावेश होतो.

प्रा. रणधीर शिंदे यांनी या कथांची वैशिष्ट्ये आणि वेगळेपण काय आहे ते ‘पाठराखण’ या टिपणात स्पष्ट केलेले आहे. कथासंग्रहाला साजेसे सुंदर असे मुखपृष्ठ शिरीष घाटे यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य २५० रुपये   सवलतीत १५० रुपये

इवलाशा वेलूची गगनभरारी

'एखादं माणूस जोवर आपल्या सोबत असतं तोवर त्याचं वेगळेपण, मोठेपण, त्याची स्वभाववैशिष्ट्यं आपल्याला कळत नाहीत किंवा लक्षात येत नाहीत; पण तीच व्यक्ती आपल्यापासून कायमची दूर जाते आणि ती परत येणार नाही याची खात्री होते तेव्हा त्या व्यक्तीसोबत घालविलेले क्षण आठवणींच्या रूपानं आपल्या सभोवती फेर धरू लागतात. एकलेपणाच्या गर्तेत तर त्या आठवणी अधिकधिक तीव्र होतात, मनाला धिजवून जातात. मुमताजच्या जाण्यानंतर माझ्या बाबतीत तेच झालं.'

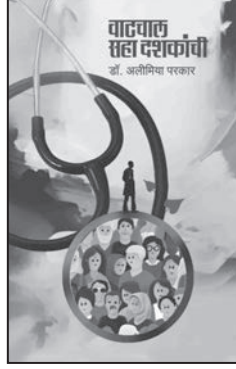
'वाटचाल सहा दशकांची' या पुस्तकात आपल्या पत्नीविषयी डॉ. परकार लिहितात. रत्नागिरीची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत ज्यांचा उल्लेख आदराने आणि अभिमानाने केला जातो, त्यात एक नाव आहे डॉ. अलीमिया परकार! ते आज निष्णात डॉक्टर म्हणून मान्यता पावलेले आहेत. गेली सहा दशके त्यांनी या सेवेत जो मानबिंदू निर्माण केला आहे, त्यामागे त्यांची मोठी तपश्चर्या आहे. 'करिअर वगैरे कळायला लागलं तेव्हापासून डॉक्टर व्हावं असं मला वाटत होतं. पुढे पुढे ते वाटणं आग्रहात बदलत गेलं. कौटुंबिक परिस्थितीची जाणीव मनात जागती ठेवून मी परिश्रम घेतले आणि डॉक्टर झालो', असे ते स्वतःच मनोगतात व्यक्त करतात. तो सगळाच प्रवास त्यांनी या पुस्तकात मांडलेला आहे. वैद्यकीय शिक्षण घेत असताना एक विद्यार्थी म्हणून आलेले अनुभव, नवीन डॉक्टर म्हणून करायची इंटरनशिप, पुढे पोस्ट ग्रॅज्युएशन, आणि शेवटी स्वतःचा व्यवसाय. यामधील सगळे टप्पे यात आलेले आहेत. त्यामुळे नवीन डॉक्टर होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना किती आणि कोणत्या टप्प्यांमधून जावे लागते याची माहिती आपणास होत जाते. पोस्ट ग्रॅज्युएशन केल्यानंतर परदेशात जायचे, ही अनेकांच्या इच्छा असते. त्या इच्छेला मुरड घालून आपण ज्या प्रदेशातून आलेले आहोत, तेथील एकूण वातावरणाची जाणीव ठेवून ते पुण्याहून परत रत्नागिरीला येतात आणि तेथेच आपला वैद्यकीय व्यवसाय सुरू करतात. सुरुवातीला भाड्याच्या जागेत सुरू केलेला लहानसा हा व्यवसाय पुढे अत्याधुनिक १०० बेडच्या हॉस्पिटलपर्यंत समृद्ध होतो. इतकेच नव्हे तर आवश्यकता म्हणून नर्सिंग स्कूलसुद्धा सुरू करतात. हा सगळा प्रवास तसा खडतर आहे परंतु त्यावर मात करायची जिद्द त्यांच्याकडे असल्याने प्रत्येक वेळी त्यावर त्यांनी मात केलेली आहे. स्वतःची आत्मनिर्भरता व हॉस्पिटलची आवश्यकता म्हणून कम्प्युटरचे शिक्षण, डिप्लोमा इन हॉस्पिटल मॅनेजमेंट, सोनोग्राफी मशीनचा अभ्यास, यासारखे अभ्यास त्यांनी व्यग्रता असूनही पूर्ण केलेले आहेत.

डॉ. अलीमिया परकार यांनी डॉक्टर म्हणून काम करत असताना कुठली पथ्ये पाळायला हवीत याबाबतचे ठाम धोरण स्वीकारलेले आहे. त्यातला पहिला भाग स्पष्टता. रुग्णाला त्याच्या आजाराची आणि एकूण संभाव्य उपचार व धोक्यांची स्पष्ट कल्पना देणे नेहमीच आवश्यक ठरते. रेबीज झालेल्या रुग्णाची जिवंत राहण्याची शक्यता कमी आहे, असे स्पष्ट सांगणारे डॉक्टर परकार हे एकमेव असावेत. आणि त्यांचा तो अंदाज त्यांच्या स्पष्टपणाला कलंक लागू देत नाही. तरीही अनेकदा रुग्णांच्या हद्दी स्वभावामुळे अतिप्रसंग उद्भवतात आणि त्यांची झळ

ग्रंथपान

वाटचाल सहा दशकांची
डॉ. अलीमिया परकार

डॉक्टरांना बसते. अशा प्रसंगीही ते स्वतःच्या मताशी ठाम राहताना, संयम पाळताना दिसतात. शैक्षणिक कारकीर्द ते व्यावसायिक कारकीर्द यात अनेक भलेबुरे अनुभव डॉक्टरांच्या गाठीशी आहेत. यातून त्यांचा व्यवसायाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आणि स्वतःवरचा दृढविश्वास स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. अलीमिया परकार हे मूदू स्वभावाचे आणि निस्पृहवृत्तीचे आहेत. वैद्यकीय व्यवसायात निष्णात डॉक्टर असूनही त्यामागे प्रचंड आर्थिक लाभ मिळवणे, त्यासाठी रुग्णांची पिळवणूक करणे, अशा अनिष्ट प्रथांशी हात मिळवणी करून स्वार्थीपणा सिद्ध करणे हा त्यांचा स्वभाव नाही. या उलट त्यांचा एकूण दृष्टिकोन हा सामाजिक बांधिलकी आणि व्रतस्थ सेवाभाव असा आहे. त्यामुळे त्यांनी आपल्या वैद्यकीय व्यवसायासोबतच अनेक सामाजिक कार्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकी म्हणून सहभाग नोंदवलेला आहे. त्यामुळे त्यांना अनेक मान्यवरांचा सहवास लाभला, लोकमान्यता मिळाली.

त्यांच्या एकूण प्रवासात त्यांना डॉ. मुमताज यांची उत्तम साथ लाभलेली आहे. वैवाहिक जीवन आणि वैद्यकीय व्यवसाय अशा दोन्हीही स्तरांवर डॉ. मुमताज यशस्वी ठरलेल्या आहेत. त्यांच्या सहवासाची सहा

दशके ही डॉ. अलीमिया परकार यांच्या आयुष्याची समृद्ध वाटचाल होती. त्यांची तीनही मुले याच क्षेत्रात यशस्वीपणे स्थिरावलेली आहेत. त्या सहा दशकांचा प्रवास या पुस्तकात नमूद केलेला आहे. आपल्या यशस्वितेची गाथा कृतज्ञतापूर्वक सादर करताना त्यात अहमभाव नाही. एक साधेपणा आणि सच्चेपणा त्यात दिसून येतो.

'वैद्यकीय व्यवसायात आपल्याला सौजन्यानं वागण्याची सवय करून घ्यावी लागते. नर्स, वॉर्डबॉय, आया ही आपल्या हाताखालची माणसं नसून ते आपले सहकारी आहेत असं मानून आपण त्यांच्याशी वागलो तर ते सगळे जण अनुभवसरावातून मिळवलेल्या कौशल्याचं भांडार आपल्यासमोर मोकळं करतात'. हा तसेच 'काळवेळेचा विचार न करता कर्तव्य 'प्रधान' मानून लाभाचा विचार मनाला शिवू न देता रुग्णसेवा करणं ही शिकवण पुढील वाटचालीकरता माझ्यासाठी मौल्यवान संचित ठरले'. असे ते नमूद करतात. पेशंट सांगतय म्हणून चिकित्सा चौकशी बाहेर जाऊन कोणतीही कृती करायची नाही, पेशंट आपल्याकडून गेला तरी चालेल ही गोष्ट मनाशी पक्की केल्याने पुढील वाटचाल यशस्वी झाली, हे गमकही महत्त्वाचे ठरते.

सदरचे आत्मकथन हे अतिशय साध्या, सरळ आणि सोप्या भाषेत मांडलेले आहे. त्याची ३० प्रकरणात मांडणी केलेली आहे. पाल्हाळ वा बडेजाव यांना थारा न देता अतिशय नेटके आणि आटोपशीर असे हे कथन आहे. याची शब्दांकन करण्याची जबाबदारी प्रकाश कामत यांनी उत्तम रीतीने पार पाडलेली आहे. डॉक्टर अविनाश सुपे यांनी 'रुग्णसेवेतून समाधान, सच्चा दिलाचा डॉक्टर!' असे या आत्मकथनाबद्दल कौतुकाचे उद्गार काढलेले आहेत. सतीश भावसार यांनी या आत्मकथनाचे मुखपृष्ठ साकारलेले आहे.

मूल्य ३०० रुपये सवलतीत १८० रुपये

सहजसोपे विज्ञान

‘स्वावलंबी असलेली अणुभट्टी प्रणालीनिर्मिती ह्या ध्येयाने प्रेरित होऊन त्यांनी आयुष्यभर अतिशय मेहनत घेतली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अडथळे आणि असहकार यांना सातत्याने तोंड द्यावे लागत होते. त्यातून मार्ग काढीत उच्च दाबाखालील जड पाण्यावर आधारित ध्रुव या प्रायोगिक अणुभट्टीच्या संकल्पना आराखड्यापासून निर्मिती करण्यात त्यांना यश आले. तामिळनाडूतील कुडमकुलम या रशियन सहकार्याने उभारलेल्या प्रत्येकी १००० मेगावाट क्षमतेच्या अणुभट्ट्यांच्या निर्मितीत आलेले अनेक अडथळे त्यांनी पार केले आणि दोन्ही अणुभट्ट्यांचे बांधकाम पूर्णत्वास नेण्याच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल केली.’

‘नाट्यातून विज्ञानाकडे, भाग दोन’ हे पुस्तक आपल्यासमोर आहे. त्याचे लेखक आहेत डॉ. शरद पांडुरंग काळे. यात एकूण पंचवीस प्रकरणे आहेत. विज्ञान म्हटले की आपल्यासमोर त्यातली क्लिष्टता प्रथम नजरसमोर उभी राहते आणि आपण त्यापासून दोन हात दूर राहण्याचा प्रयत्न करतो. वास्तविक विज्ञानाने आपले संपूर्ण जीवन व्यापलेले आहे. विज्ञान हा आपल्या दैनंदिन जगण्याचा प्रमुख घटक आहे. परंतु आपण त्याबाबत अनभिज्ञ असतो. या पुस्तकातील अनुक्रमणिकेडे दृष्टिक्षेप टाकला तरी आपल्या या अज्ञानांची कीव वाटल्याशिवाय राहणार नाही. हे अज्ञान दूर करणे हा या पुस्तक लेखनामागील प्रेरणा नाही, तर विज्ञानामधील मूलभूत कल्पना आणि सिद्धांत सोप्यासरळ मराठी भाषेत आणि संवादाच्या स्वरूपात विद्यार्थ्यांपर्यंत आणि समाजातील विज्ञानप्रेमी नागरिकांपर्यंत नेले तर त्याचा उपयोग समाजातील वैज्ञानिक प्रगल्भता वाढवण्यासाठी, विज्ञानप्रसारासाठी होईल, हा खरा उद्देश आहे.

‘कांद्यांच्या किमती वाढतात तेव्हा ग्राहकांच्या डोळ्यांत, किमती कमी होतात तेव्हा शेतकऱ्यांच्या डोळ्यांत, तर बाराही महिने गृहिणींच्या डोळ्यांत पाणी आणणारी ही एकमेव प्रतापी भाजी आहे,’ असे ज्याचे वर्णन केले जाते तो कांदा कापताना डोळ्यांतून पाणी का येते? हा गृहिणी, विद्यार्थी यांना पडणारा नेहमीचा प्रश्न. त्याचे कारण कांद्यात असणारा बाष्पशील द्रव म्हणजे सिन-प्रॉपेनेथियल सल्फर ऑक्साइड याच्या मुळाशी आहे, हे माहित नसते. त्यावरचा उपाय सांगताना हाच कांदा चरकसंहिता, आयुर्वेद व आताच्या शास्त्रानुसार किती उपयुक्त आहे त्याचे विश्लेषण, कांद्यांचे उत्पादन कोणत्या हंगामात घेतलेले असेल तो चांगला, त्याच्या उत्पादनात भारत दुसरा असून हा कांदा भारतात कधीपासून उपलब्ध आहे याचा इतिहास, या लेखात दिलेला आहे. हळदीबाबतही असेच विवेचन केलेले आहे. त्यातला पेटंट हा ओघात आलेला विषयदेखील तितकाच महत्त्वाचा आहे. जो आपला हक्क असतानाही परकीयांच्या हाती सापडला होता, तो डॉ. रघुनाथ म शेलकरांनी कसा तावडीतून सोडवला, हे इथे लक्षात आणून दिलेले आहे.

डास आपल्यालाच का चावतात, इतरांना का चावत नाहीत, हा प्रश्न अनेकांच्या मनात असतो. तसेच कॅशव्हेली रोग, चिकनगुनिया, डेंग्यू, ईस्टर्न इक्विन एन्सेफॅलायटीस, पीतज्वर, झिका यासारखे

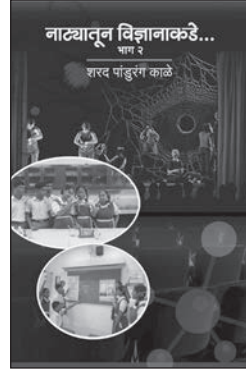

ग्रंथपान

नाट्यातून विज्ञानाकडे...

भाग २

शरद पांडुरंग काळे

विषाणुजन्य रोग पसरवणारे डास कोणते, त्यांची जीवनशैली कशी, हेही प्रश्न मनात असतातच. त्यांची संपूर्ण कारणमीमांसा आपल्याला या पुस्तकात वाचायला मिळते. डासांसाठी सर्वात महत्त्वाचा रासायनिक घटक असतो कार्बन डायऑक्साइड हे मात्र प्रत्येकाने लक्षात ठेवायला हवे. मुंग्यांच्या रांगा आपण नेहमी पाहतो. एक मुंगी दिसते आणि थेटवेळाने तिथे अनेक मुंग्यांचा सहवास पसरलेला दिसतो, हेही आपण आश्चर्याने पाहतो. परंतु त्यांच्या सहकार्य आणि सहजीवन याविषयी अनभिज्ञ असतो. पृथ्वीवर प्रथम मानव आला मग इतर प्राणी आले असा आपला गोड समज आहे. प्रत्यक्षात मुंगी ही सुमारे पंधरा कोटी वर्षांपासून वावरत आहे तर आदिमानव अड्डावीस लाख वर्षांपूर्वी पृथ्वीवर आला आहे, हे आपल्याला कळते ते या पुस्तकामुळे. शेतीसाठी त्यांचे असलेले महत्त्वही येथे स्पष्ट केलेले आहे.

विमान हवेत पक्ष्याप्रमाणे उडताना दिसते परंतु त्यामागे हवेच्या दाबाचे गणित आहे, याची आपल्याला कल्पना नसते. शेतीसाठी पाणीनियोजन हा महत्त्वाचा पर्याय आहे. त्याची उपयुक्तता आणि त्याचा शोध कसा लागला, शैलकवकांचे महत्त्व कसे आहे, गणेशउत्सव पर्यावरणरक्षणेही करता येतो तो कसा,

अंतराळातही कचरा साठत आहे तो कसा, सफरचंद खा आणि निरोमी राहा असे सतत सांगितले जाते त्याची कारणे कोणती, आयोडिन हा घटक कसा उपयुक्त आहे, अशा अनेक प्रश्नांची, त्या अनुषंगाने येणाऱ्या शंकांची उत्तरे आपल्याला या पुस्तकातून वाचायला मिळतात. रबराचा शोध लावणारे चार्ल्स गुडियर यांचे शोधकार्य आणि त्यांचे वैयक्तिक जीवन, धुक्याने गच्च भरलेल्या समुद्रावर जावे तसे आयुष्य लाभलेले असूनही इतरांच्या आयुष्यात प्रकाशची किरणे पेरणारी हेलन केलरची गाथा, अणुशक्तीसाठी भारताला स्वयंनिर्भरतेच्या टप्प्यावर आणून ठेवणारे डॉ. अनिल काकोडकर, अंधारातही चमकणारे रेडियम हे आकर्षक वाटते परंतु तितकेच ते आरोग्याला अपायकारक आहे, त्याची माहिती आणि त्याचा शोध लावणाऱ्या मेरी क्युरी, सूक्ष्मजीवशास्त्राचे जनक अँटोनी व्हॅन ल्युएनहॉक, लुई पाश्चर यांचे योगदान, याविषयीची माहिती आपल्याला पुस्तकातून मिळते.

विज्ञानातील मूलभूत कल्पना आणि सिद्धांत सोपे करून सांगायचे हे हेतूने हे पुस्तक लिहिले आहे. तो हेतू साध्य झाला हे वाचनानंतर निश्चितपणे मान्य करावे लागते. संवाद-नाट्यस्वरूप हे माध्यम त्यासाठी निवडलेले आहे. शंका समाधान, प्रश्नोत्तरे अशा तऱ्हेने हे नाट्य फुलवलेले आहे. डॉ. शरद काळे हे स्वतः शास्त्रज्ञ आहेत. भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र, अवकाशशास्त्र व रसायनशास्त्र असे सर्वच विषय त्यांनी हाताळलेले आहेत. विज्ञानप्रसार व त्याची उनयुक्तता यासाठी ते सतत कार्य करीत आहेत. डॉ. राजेंद्र देवपूरकर यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना या पुस्तकाला लाभलेली आहे. मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी ग्रंथाली संगणक विभागाची आहे.

मूल्य २०० रुपये सवलतीत १२० रुपये

दैव आणि कर्तृत्व यांच्या सीमारेषेवर

‘प्रथमपासून माझी अशी धारणा होती, की मी माझे काम इतक्या उत्तम रितीनं आणि सातत्यानं करत राहीन की मला कधीच माझ्या कामाची जाहिरात करावी लागणार नाही. आपला ढोल आपण वाजवण्यापेक्षा आपलं काम बोललं पाहिजे. माझ्या कामामुळे मी लोकांचं लक्ष वेधून घेत असे. हे चूक की बरोबर मला माहीत नाही, पण माझ्यासाठी हा युक्तिवाद नेहमीच कामी आला.’

विनोद आलकरी यांचे आत्मकथन ‘टेलस ऑफ प्रोव्हिंग लेस ऑर्डिनरी’ या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठीत अनुवाद केला आहे मेधा आलकरी यांनी. त्याचे नाव आहे, ‘असाधारण होता होता, भाग्यशुंखलांची मनोहर कहाणी.’ हे आत्मकथन आहे असे आपण ढोबळमानाने मान्य केले तरी हे विनोद आलकरी यांनी बजावलेल्या सेवाकालातील चढत्या आलेखाची, नियतीवरील विश्वासाची सुरस आणि तितकीच जीवघेणी कहाणी आहे. वर्धा ते परदेशातील युनिसेफच्या ऑफिसचा उपप्रमुख आणि एखाद्या विभागाचा प्रमुख म्हणून ज्यांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली, त्या कर्तृत्वाची ही कहाणी आहे. अनेकदा शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर शासकीय नोकरीकडे प्रत्येकाच ओढा असतो. त्याचे कारण तिथे असलेली सुरक्षितपणाची भावना. परंतु ज्यांना आपले भाग्य अजमावून पाहायचे आहे, जिद्दीने काही नवीन आव्हाने स्वीकारायची आहेत, त्यांना नियती साथ देते. विनोद आलकरी यांच्या भाषेत सांगायचे तर ‘दैव वीरांना साथ देते.’ अशा दैवाने साथ दिलेल्या वीरांची ही कहाणी आहे.

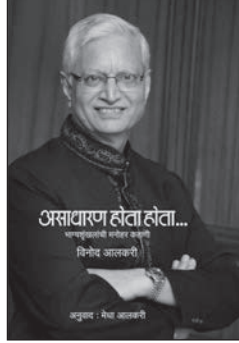
विनोद आलकरी दैवाचा आणि नियतीचा उल्लेख का करतात, त्यालाही कारणे आहेत. यूपन हाऊस, अबूजा, नायजेरियात दि. २६ ऑगस्ट २०१० रोजी सकाळी दहा वाजून वीस मिनिटांनी झालेल्या शक्तिशाली बॉम्बस्फोटाच्या वेळी ते त्याच इमारतीत तिसऱ्या मजल्यावर काम करीत होते. दैव बलवत्तर म्हणून ते त्यातून बचावले. परंतु तिथून घाईने जीव वाचवण्यासाठी पळ काढण्याऐवजी इतर अडकलेल्या सहकाऱ्यांना मदत करण्यासाठी जिवाच्या आकांताने प्रयत्न करतात आणि त्यात ते यशस्वी होतात. १९८४साली भोपाळ येथे विषारी वायुगळतीने हजारो निरपराध लोकांचा बळी घेतला, त्या औद्योगिक आपत्तीचे ते साक्षीदार ठरलेले आहेत. बगदाद, इराक येथे असताना मंत्र्यांच्या भेटीला जाताना त्यांच्या भोवती सुरक्षेची खात्री करण्यासाठी वर दोन हेलिकॉप्टर घिरट्या घालीत होती, तर अमेरिकन सैनिकांनी सुरक्षेसाठी त्यांच्याभोवती संरक्षक कोडाळे केले. त्यांच्या साहाय्याशिवाय ही भेट सफल होणे अशक्य होते. कारण कुटूनही गोळीबार किंवा बॉम्बस्फोट होण्याची भीती होती. अशा वातावरणात त्यांनी काम केलेले आहे.

ज्या ज्या ठिकाणी कामाच्या निमित्ताने त्यांना जावे लागले, तेथील सामाजिक वातावरण कसे आहे. आर्थिक स्थिती कशी आहे. परंपरा, सम जुती यांचा प्रभाव किती आहे, यांची आवर्जून माहिती देतात. सगळ्यात महत्त्वाची बाब आहे ती माणसांच्या माणूसपणाची, त्यांच्या स्वभावातील वैशिष्ट्यांची. त्यांनी अनेक देशात काम केले. अनेक सहकाऱ्यांसोबत काम केले, त्या सगळ्यांची वैशिष्ट्ये त्यांनी टीपकागदासारखी टिपलेली

ग्रंथपान

असाधारण होता होता...
भाग्यशुंखलांची मनोहर कहाणी
विनोद आलकरी

कार्यपद्धतीत सुसंगतता दाखवावी लागते. तुम्हाला, तुमच्या कामाला, कामातील नैतिकतेला ओळखायला लोकांना वेळ लागेल, परंतु शेवटी या गुणांमुळे लोक तुम्हाला ओळखतील आणि तुमची प्रशंसा करतील.’

विनोद आलकरी मेकॅनिकल इंजिनीअरिंगमधील डिप्लोमा आणि ऑटोमोबाइल इंजिनीअरिंगमधील पोस्ट डिप्लोमाधारक आहेत. काहीकाळ सरकारी नोकरी केल्यानंतर त्यांनी अॅटलास कॉप्को या स्वीडिश कंपनीत असिस्टंट सव्हिंस मॅनेजर, त्यानंतर युनिसेफमध्ये सॅनिटेशन प्रोग्रॅमचा प्रमुख आणि इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट ऑफ द नेशन्स मिशन टू इराक या क्लस्टर कोऑर्डिनेटर म्हणून सेवा बजावलेली आहे. त्यांना फोटोग्राफी आणि प्रवासाचा छंद आहे. पृथ्वीच्या सातही खंडांना भेट आणि साठहून अधिक देशांमध्ये भ्रमती केलेली आहे.

मेधा आलकरी या त्यांच्या पत्नीही सुविद्य असून अनेक पुस्तकांचे लेखन त्यांनी केलेले आहे. सिद्धहस्त लेखिका म्हणून त्या ओळखल्या जातात. त्यांनी केलेले हे अनुवादाचे काम अतिशय सुंदर झालेले आहे. मूळ इंग्रजी संहिता आणि तिचा मराठी अनुवाद यात कुठेही गफलत झालेली नाही. उलट मराठी हीच मूळ लेखनाची प्रत आहे, असा भास ती वाचत असताना होतो.

अभियांत्रिकी शाखेच्या विद्यार्थ्यांना आपले भाग्य कसे घडवायचे याचा वस्तुपाठ म्हणजे हे पुस्तक होय. तर रसिक वाचकांना हे पुस्तक वेगळ्या विश्वाची ओळख करून देते.

आत रंगीत फोटो आहेत, त्यावरून विनोद आलकरी यांच्या अनुभवांचा पट नजरेसमोर उलगडत जातो. मुखपृष्ठाची सजावट सतीश भावसार यांनी केलेली आहे.

मूल्य ३०० रुपये सवलतीत १८० रुपये

@abpmajhatv

प्रश्न महाराष्ट्राचे
व्यासपीठ माझाचे!

abp
माझा

झीरो अवर

चर्चा जनहिताची

सरिता कौशिक

चर्चा जनहिताची
पारदर्शक विश्लेषण
सखोल माहिती
जनमानसाचा कल
जनतेचे मत
महाराष्ट्राच्या हक्काचा प्राईम टाईम

पाहा सोमवार ते शुक्रवार | सायंकाळी ७:५६ वाजता
फक्त एबीपी माझावर!

facebook.com/abpmajha

instagram.com/abpmajhatv

twitter.com/abpmajhatv

www.kooapp.com/profile/abpmajha

youtube.com/abpmajhatv

abp LIVE www.abplive.com

For queries, please contact: adsales@abpnetwork.com | Download the ABP Live app

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.
(शेड्युल्ड बँक)

विश्वासाची परंपरा जपणारी बँक!

FIXED DEPOSITS
आकर्षक व्याजदर!

8%
p.a.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी

7.50%
p.a.

इतरांसाठी

अधिक माहितीसाठी आपल्या नजीकच्या शाखेशी संपर्क करा.